

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

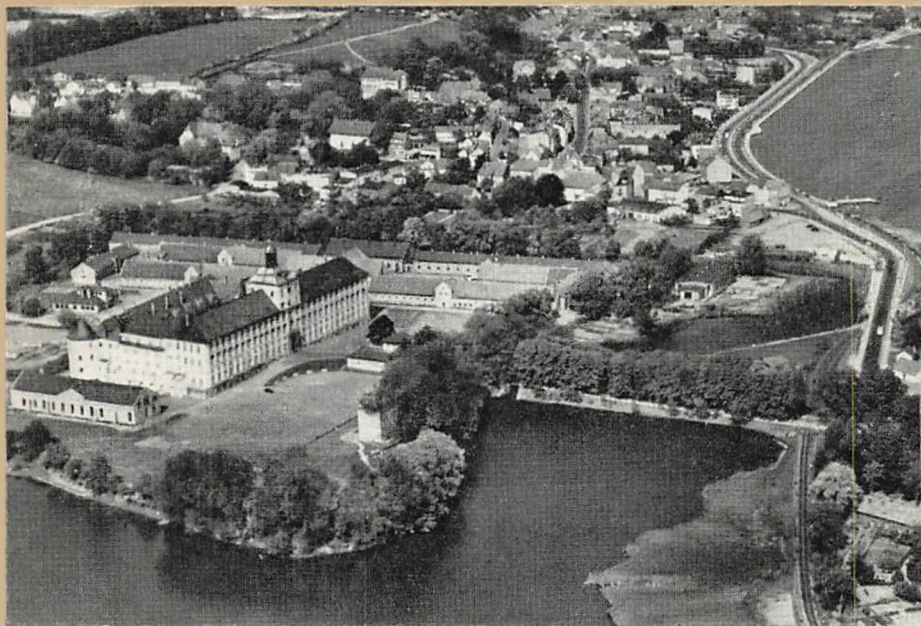
Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DEN NORDSLESVIGSKE EMBEDSSTAND

1700-1848

AF
JOHAN HVIDTFELDT

I

DEN NORDSLESVIGSKE
EMBEDSSTAND

1700-1848

I

Af *Johan Hvidtfeldt*
Særlig af Sønderjyske årbøger 1958

Hejmdals Bogtrykkeri
Aabenraa

Den nordslesvigske embedsstand

1700—1848

Undersøgelsen vil blive delt i fire hovedafsnit, i det første behandles den verdslige embedsstand, i det andet byernes embedsmænd, i det tredje præster, degne, skolelærere m. m., og i det fjerde de mere almene problemer, indfødsret, biennium o. l., ligesom der her vil blive redegjort for de slutninger, man kan drage af det materiale, der er fremlagt i de tre første afsnit.

Det er ikke embedsstandens historie i almindelighed, der er til debat. Formålet er først og fremmest at undersøge dens afstamning og uddannelse, i nogen grad også dens virkeområde, idet der uden tvivl har været en vis sammenhæng mellem arbejdsopgaver, uddannelse og afstamning.

I. DE VERDSLIGE EMBEDSMÆND

DANSK OG TYSK.

Sønderjylland — det gamle hertugdømme Slesvig — har fra den ældste tid været et grænseland, hvor tre forskellige folk, danskere, tyskere og friser, mødtes. Gennem århundrederne har det været skuepladsen for krig og kamp, og inletsteds på dansk jord er der blevet udgydt så meget blod som her. Og selvom våbnene hvilede, var modsætningerne mellem tysk og dansk altid til stede. Den store nordiske krigs sidste begivenheder på sønderjysk jord fandt sted i 1713, og dermed begyndte en lang fredsperiode. Bortset fra Napoleonstidens uro, først og fremmest kosakkernes besøg i den hårde vinter 1814, var der fred indtil 1848. I 1700-årene levede dansk og tysk tilsyneladende fredeligt side om side, men under den rolige overflade får man nu og da

Jeg bringer *Dansk Kultursamfund* og *Den Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse* en varm tak for modtagne understøttelser til studier over nordslesvigske befolkningsforhold, hvoraf denne undersøgelse kun er en mindre del.

et glimt af en national modsætning, som måske delvis var socialt betinget. Slet ikke så sjældent tages der stilling til spørgsmålet dansk-tysk, især når der er tale om de to sprogs stilling i kirke, skole og på tinge. De, der førte pennen, var som regel repræsentanter for overklassen, der gennemgående var præget af tysk kultur, og det er derfor mest forkæmperne for det tyske sprog, vi møder i akterne. Kun nu og da kommer underklassens synspunkter til orde, enkelte gange viser det sig dog, at der har været en vis utilfredshed med de herskende tilstande som i 1757, da Morten Falsen i Kvistrup gav udtryk for en dansk uvilje mod det fremmede, tyske sprog. En udsending fra en jysk gods-ejer skulle hente en deserteret karl og kom med en tysk ordre fra amtshuset. Morten Falsen sagde da til ham: »at slig ordre burde være skrevet på dansk og ikke på tysk, siden de var danske folk, kunne derfor heller ikke forstå den . . .«¹.

Det tyske kirkesprog i Sydslesvig og i alle hertugdømmets købstæder vakte flere steder stærk modvilje. I 1661 beklagede indbyggerne i Hanved sogn sig over, at en tysk student skulle ansættes som hjælpepræst i sognet, og de udtalte, at i sognet var der derover opstået stor uro og mange klager². I Holbøl var der i 1664 uvilje mod at få en præst, der ikke kunne forstå dansk, som var befolkningens modersmål³.

I Tønder og Åbenrå landsogne boede der kun bønder, og her var der ligeledes stærk utilfredshed med det tyske sprogs dominerende stilling i købstadkirken. I Tønder beklagede bønderne sig i 1700 over, at de i kirkelig henseende var blevet forurettet på forskellig måde, først og fremmest ved, at de kun kunne høre tyske prædikener. De var enfoldige landsbyfolk, som hverken forstod eller talte tysk, og de kunne derfor kun blive lidet opbygget derved. De bad om at blive fri for samhørigheden med byen og at få deres egen danske præst⁴. Anmodningen blev uden tvivl afvist, og først en del år senere fik bønderne delvis deres ønske opfyldt⁵.

Også bønderne i Åbenrå landsogn var utilfreds med den overvejende tyske gudstjeneste i byen og rettede i 1782 en henvendelse til kirkevisitatoriet, hvori de bad om, at hovedgudstjenesten hver 3. eller 4. søndag måtte blive afholdt på dansk. Af vidne-

forhørene fremgik det, at også mange af byens borgere ønskede at kunne tilbede Gud på et sprog, de forstod. Ofte kom de ud til Kolstrup for at tale med bønderne om, hvordan dette mål bedst kunne nås. Magistraten og deputeretkollegiet gik med stor styrke imod bøndernes anmodning, og sagen endte med, at ansøgerne fik ordre til for fremtiden at afholde sig fra al »colligeren« og fra forsøg på at overtale nogen i by eller på land til at foretage sig videre i sagen⁶.

Også andre steder kom uviljen mod det tyske administrations-sprog til orde. En synsmand på Ærø udtalte således i 1758: »Såsom . . . de fleste til os oversendte kgl. forordninger ere mestendels, eller rettere at sige ganske, i det tyske sprog skreven, hvilket ikke en af hundrede iblandt os forstår, altså må vi nøjes med den forklaring, som vedkommende finder behag udi til deres egen fordel at give os, så at det i dette fald går med os som med bønderne i de katolske lande⁷. Hvorledes sådanne misbrug kunne ske, fremgår af en klage, som de solvigiske undersætter i 1693 indsendte over sognefoged Hans Petersen Holmer. Klagen er på tysk og oplyser, at Holmer havde kaldt folkene sammen, og når de var »wacker besoffen« — mødet foregik i kroen — havde han ladet dem underskrive »nogle dokumenter (Dinge), affattet på tysk, altså på et for dem uforståeligt sprog, men den følgende dag var der næsten ingen, som havde vidst, hvad det havde været«⁸.

Selv om de fleste embedsmænd vel nok stod uforstående og afvisende overfor ønskerne om en ændring i de bestående forhold, var der dog også en del, der kunne se, at der var noget galt. I 1816 udtalte amlmand Stemann i Åbenrå, at selvom der var nogle af beboerne, der kunne forstå noget tysk, så var det tyske retssprog dog en sådan mærkværdighed, at det ville være ligeså ejendommeligt, om der havde været dansk retssprog i Holsten⁹. Ikke mindst gejstligheden gav udtryk for uviljen mod det tyske sprog i de dansktalende områder¹⁰. I Åbenrå kirkeinventarium fra 1765, affattet af provst Bargum, hed det: »Det er til stor skade for opbyggelsen, at sognebørnene ikke fuldtud, ja et stort antal slet ikke, forstår det tyske sprog«. Det var også til stor skade for børnene, »at de må lære deres kristendom på

tyisk, selvom de hverken taler eller forstår det tyske, ikke engang i skolerne«¹¹. Generalsuperintendent Adler havde på mange måder stor forståelse for det meningsløse i forholdene, og i 1793 udtalte han, at alle publicanda burde affattes på dansk, da tilhørerne ikke kunne forstå det tyske. Sommetider blev de dog oversat af præsterne, eller disse refererede dem på dansk. Overkonsistoriet var enig med Adler i, at det var uheldigt med de tyske publicanda, men kunne ikke indse, hvorledes man skulle få dem oversat. Man var nødt til at blive ved det gamle¹².

Visse fremskridt kunne der dog nu og da noteres. I de glyksborgske områder på Sundeved havde hertugen 1735 bestemt, at der hver tredie søndag skulle prædikes på tysk. Bønderne havde protesteret herimod, men forgæves¹³. Da generalsuperintendenten visiterede her i 1780, to år efter at sognene var kommet under kongen, kunne han oplyse, at kun få af undersåtterne forstod tysk, hvorfor mange blev borte, når der var tysk gudstjeneste, eller sad og læste i deres danske salmebøger. De allerfleste af sognebørnene ønskede, at der skulle være danske prædikener¹⁴. De tyske gudstjenester blev da også afskaffet i 1783¹⁵.

Forholdet mellem dansk og tysk har således været til diskussion, længe før den store politiske strid mellem dansk og tysk begyndte, men de nationale problemer i 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene har dog slet ikke haft den betydning, de senere fik. Hen i 1830'erne skiftede billedet imidlertid ganske karakter. Snart kom den tid, da enhver i Nordslesvig, bonde, købstadmand og embedsmand, måtte gøre op med sig selv, om han var dansk eller tysk.

Da forholdene efterhånden var blevet nogenlunde afklaret, viste det sig, at selvom den største del af befolkningen blev tro mod det danske sprog og den danske kultur, der var deres arv fra forfædrene, var der også nogle, der følte sig som tyske, selvom de ofte havde dansk som modersmål. Hjemmetyskheden var fra nu af en virkelighed. Når man skal forstå den nationale spaltning i 1830'erne og 1840'erne — det store skisma i Slesvigs historie, måske det største — er der to spørgsmål, man må have besvaret. Hvorfor kom modsætningen til udbrud, hvad var det for en øjeblikkelig politisk-ideologisk situation, som fik de na-

tionale lidenskabers brand til at slå ud i klar flamme? Og hvorledes var denne modsætning opstået? Det første spørgsmål har oftere været behandlet fra dansk og tysk side. Men det andet spørgsmål, hvis besvarelse dybest set også er nødvendig for at kunne besvare det første, har aldrig været genstand for udtømmende behandling¹⁶. Det er så meget desto mærkeligere, som en løsning af dette spørgsmål er nødvendig for at forstå Sønderjyllands historie til bunds, ligesom det er et problem af aktuel politisk betydning, eftersom modsætningen mellem de to nationaliteter også i dag præger livet i grænselandet, i by og på land, i hverdag som i fest.

Når hjemmetyskhedens forudsætninger hidtil er så lidet udforskede, skyldes det uden tvivl de store vanskeligheder, der er forbundet med løsningen af denne opgave. Man kan ikke påpege en enkelt afgørende faktor, vil man til bunds i problemet, må man belyse alle de kulturelle, befolkningsmæssige, økonomiske, sociale og politiske forhold, som er forudsætningerne for landsdelens nationale tvedelthed. I virkeligheden behøves en lang række dybtgående specialundersøgelser af så vidt forskellige forhold som f. eks. skolens og kirkens udvikling, universitetsstudier, landsdelens økonomiske orientering, embedsstandens historie, befolkningens afstamning o.s.v.

Vil man prøve at klarlægge de historiske forudsætninger for hjemmetyskheden, bliver et af de spørgsmål, som først melder sig, om denne kan skyldes en indvandring sydfra, fra Tyskland og Holsten eller fra de områder af Sydslesvig, som fra gammel tid har været beboet af tyskere (og frisere). Det er klart, at en væsentlig ændring i landsdelens nationale struktur kan være forårsaget ved en århundredlang tilstrømning af fremmede. Under 1830'ernes diskussion blev en tysk indvandring da også fremført som begrundelse for krav om udvidet tysk gudstjeneste eller som forklaring på det tyske sprogs fremtrædende stilling indenfor administration og retsvæsenet. I en ansøgning fra provinsialstænderne af 24. aug. 1838 hed det således, »at byerne for størstedelen bestod af tyske indvandrere, som bragte deres sprog og sæder med sig . . . «¹⁷.

En besvarelse af spørgsmålet kan vel ikke løse hjemmetysk-

hedens gåde, men kan i hvert fald belyse et enkelt spørgsmål: var hjemmetyskerne i 1840'erne, ikke mindst hjemmetyskerne på landet, af samme befolkningsmæssige oprindelse som deres dansksindede medborgere eller var de indvandret sydfra, evt. efterkommere efter folk, der tidligere var kommet til Nordslesvig fra tyske egne?

Det er tanken at belyse dette spørgsmål gennem en række undersøgelser. I første omgang er det embedsstandens afstamning, uddannelse og virkeområde historiens søgelys rettes imod. Senere er det tanken at undersøge hele den nordslesvigske befolknings oprindelse i tiden 1700—1848. Når året 1700 er valgt som den ene tidsgrænse, skyldes det ikke mindst, at kilde-materialet fra de tidligere århundreder ikke gør det muligt at arbejde med en statistisk undersøgelse af forholdene. At den anden grænse er 1848 kan næppe overraske. Dels er det jo netop meningen at undersøge forholdene, som de var, da vandene skiltes, og krigen tvang hver mand til at tage stilling, dels betyder treårskrigen på mange måder et brud med en århundredlang udvikling. Når undersøgelsen er begrænset til Nordslesvig¹⁸, skyldes det især, at udviklingen sydfor Skelbækken kom til at gå ad helt andre baner. Hertil kommer, at de sydslesvigske kirkebøger er vanskeligere at benytte end de nordslesvigske, idet de ikke er samlet på eet sted.

EMBEDSMÆNDENES BETYDNING.

I Kongeriget var det i 1700-årene adelen, som var toneangivende. Det var dens mænd, der havde den afgørende politiske indflydelse, og det var også dem, der havde en stor del af den administrative magt. Mange herregårde var stadig på adelens hænder, og i administrativ henseende var næsten alle landets bønder underlagt et eller andet gods. I Nordslesvig var forholdene et andet, idet de fleste bønder her var kgl. selvejere eller fæstebønder. Foruden det store Gram gods og de to enklavegodser Trøjborg og Schackenborg, var det næsten kun på Sundeved, i Lundtoft herred og på Als, at der fandtes herregårde med tilhørende bøndergods. Dette var ensbetydende med, at adelen ikke

havde nogen særlig social eller administrativ indflydelse. Det var embedsmændene, som var de ledende i selskabelig henseende. I Haderslev, der var garnisonsby, og i dens omegn boede der dog en del adelige, og der var en stærk rivalisering mellem adel og embedsmænd. Adelen så embedsmændene over hovedet, og de akademisk uddannede statens tjenere var forargede over adelens hovmod. Det var måske ikke mindst hos embedsmændenes damer, at forargelsen var stor. Den jacobinsk indstillede fru Christina Kellermann, gift med herredsfoged Christian Kellermann i Haderslev, skrev i 1789 i et brev til P. A. Heiberg, at »Himlen har . . . velsignet nogle adelige huse med mange børn og stor familie, og disse næsten tror jeg 30 unge frøkener gør med de herrer officerer en så stor cirkel i offentlige selskaber, at ingen uadelig, de må have nok så store fortrin, på baller eller assembleer kan komme i betragtning, thi når man står i en engelsk dans, kommer der en officer med en adelig frøken og trænger sig over alle, som han troer under sin stand«¹¹.

Men en sådan rivalisering var undtagelsen, fordi der de fleste steder ikke var nogen adel. Nordslesvig havde et afgjort borgerligt præg, og det var embedsmændene, som indtog den sociale førende position, som styrede og regerede landsdelen, det var dem, der for de dele af befolkningen, der var i besiddelse af lidt honnet ambition — og det var ikke så få — blev det store sociale forbillede. Og bortset fra amtmanden var embedsmændene borgerlig født. Mange af dem havde studeret, de var så at sige alle påvirket af tysk kultur, og de fleste af dem havde uden tvivl tysk hjemmesprog. Dette fik stor betydning for den nationalpolitiske udvikling, thi da embedsmændene var de »fine«, dem man så op til og efterlignede, blev tysk, der i forvejen var det almindelige administrationssprog, også det »fine« sprog, ligesom det i Sydslesvig, hvor det også var kirkesprog, var blevet det »hellige« sprog². Biskop Jørgen Hansen, der var født på Als og selv blev sognepræst, senere biskop her, havde et indgående kendskab til sine landsmænds levemåde og tankegang. Han har fortalt: »På grund af at tysk var adelens og de lærdes sprog, var det tillige fornemt at tale det i dannede kredse, blev det i almindelighed anset for tegn på højere dannelse, og mange radbrækkede det

derfor på en ynkelig måde. Andre gav sig mine af at tale tysk i deres familie, skønt de ikke gjorde det. I bondestanden havde dette dog ingen anden virkning end en vis respekt for det tyske, der ansås fornemt³. Denne beundring for det tyske sprog kom bl. a. frem i den lille flække Nordborg, hvor der igennem lange tider var strid om tysk som gudstjenestesprog. I 1821 udtalte biskop Tetens i en betænkning, at den tidligere sognepræst Holger Fangel (d. 1820) stundom havde erfaret, at »de, der kun højest ufuldkomment forstod det tyske sprog, dog deltog i tysk kommunion, fordi man anså det for fornemmere at kommunikere med de tyske medlemmer, der just udgjorde flækkens ypperste, og på den måde blev da communionen, der skulle fremme kristelig ydmyghed, et middel til at tilfredsstille forfængeligheden . . .«⁴. Rigtigheden af de to udtalelser fra mænd, som begge var indfødte slesvigere og dybt fortrolige med forholdene, bekræftes af en indvandret tysker og ivrig slesvig-holstener, herredsfoged Wardenburg⁵, der i et brev fra 1840 til regeringspræsident Spies bl. a. udtalte, at » . . . fordi de mere dannede, hvormed de i livets konflikter kommer i berøring, er tyske, så mener de, at de er en tomme over det almindelige mål, når bare formen er tysk«⁶. Og kirkevisitoriet i Tønder gav i 1811 udtryk for en tilsvarende opfattelse: »De, der vil være lærere, betragter tysk som hovedsproget, fordi alle retslige forhandlinger hidtil er sket på dette sprog, alle øvrighedens befalinger m. m. udfærdiges på tysk, som altid bliver talt i alle fornemmere selskabelige kredse, ja selv i deres præsters huse og hos de kgl. embedsmænd, der bor på landet, ja i huset hos enhver, som vil være mere end en almindelig bonde«⁷.

Det er under disse omstændigheder indlysende, at spørgsmålet om embedsmændenes afstamning og uddannelse må blive af afgørende betydning for at forstå hjemmetyskhedens problem og for at kunne vurdere indvandringens betydning. En tysk herredsfoged og en nørrejysk tjenestekarl var vel begge mennesker, men der var en himmelvid forskel m. h. t. deres kulturelle og politiske indflydelse. Derfor er der grund til at vise herredsfogdens nationale afstamning en særlig opmærksomhed.

AMTMÆNDENE.

I Danske Kancelli spillede den danske adel en fremtrædende rolle i tiden før 1660. Dette synes ikke at have været tilfældet i Tyske Kancelli, hvis personale vist især var tyskere af borgerlig stand, som regel med akademisk uddannelse¹. I gottorpernes kancelli var der væsentligst ansat udenlandske borgerlige², mens de hertugelige råder i ældre tid først og fremmest havde bestået af adelige, der hørte til ridderskabet. Men efterhånden kom de borgerlige akademikere også her til at spille en større og større rolle ligesom i de tyske stater³.

Den holstenske adels eneret til amtmændene.

Derimod var det stadig den holstenske højadel, der beklædte de højere stillinger indenfor lokaladministrationen. Allerede 1415 var det i Holsten blevet fastslået, at greven skulle vælge sine amtmænd blandt sine »erfboren man«⁴. I 1460 blev det anerkendt som en almindelig regel, at amtmænd skulle tages blandt landenes indfødte mænd, en regel, der også findes i de nordiske riger. I Frederik 1.s privilegium blev løftet gentaget, og det hed nu udtrykkeligt, at kun indfødte af adel måtte sættes på slottene⁵. Det kunne dog ske, at hertugen glemte de givne løfter, men for adelen var det et privilegium af central betydning, et privilegium, der både gav magt og gode indtægter. Man holdt strengt på, at denne indfødsret skulle respekteres, og gang på gang klagede ridderskabet over, at deres forret blev tilsidesat af fyrsterne⁶. I 1641 var sagen påny til drøftelse på landdagen, hvor kongen holdt på, at han måtte have lov til at udnævne meriterede og kvalificerede personer, som senere ville slå sig ned i hertugdømmerne⁷.

Udtalelsen vakte stærk bitterhed hos ridderskabet. Hertugen havde indsat en fremmed, v. Winterfeld, som amtmænd i Åbenrå, og man havde fået at vide, at kongen tænkte på at udnævne sin kansler, den i Mecklenborg fødte Ditlew Reventlow, til amtmænd i Haderslev. Man besluttede at sende fyrsterne et skrift, det såkaldte salvationsskrift, som var forfattet af syndikus Krauthof. I dette indlæg gik man, ikke mindst gennem citater, stærkt i rette med hertug og konge, der foretrak udlændinge for indfødte. Det

var imidlertid ikke den rette vej, adelen var slået ind på. Hertugen lod Krauthof fængsle, ridderskabet måtte tiltræde et tilbagemag, og affæren blev et adeligt nederlag. Kongen ville, udtalte han, nok foretrække indfødte ved besættelsen af amtmansembederne, men det var ikke hans pligt, og der fandtes ikke noget i privilegierne om, at han ikke måtte bruge andre af sine tro og velfortjente tjenere. Det var heller ikke til at undre sig over, at Ditlev Reventlow nu blev amtmand i Haderslev, og senere kom hans søn, sønnesøn og sønnesøns søn til at beklæde den samme stilling⁹.

Også i 1700-årene kom spørgsmålet frem, således i 1712, hvor der kun blev givet løfte om at tage særlig hensyn til den indfødte adelsmand, når de »gennem deres tjeneste og fortjenester har kvalificeret sig dertil«⁹, et tilsagn som blev fornyet i 1747¹⁰. Privilegiet var således blevet af tvivlsom værdi, og udnævnelserne viser da også, at den enevældige konges tanker ikke særlig gik til det slesvig-holstenske ridderskab, når de vigtige amtmansstillinger skulle besættes.

Det, der gjorde stillingen som amtmand så attråværdig, var som nævnt de gode indtægter og den betydelige magt og indflydelse, som amtmanden, kongens øverste repræsentant, var i besiddelse af. I 1648 blev amtmand Reventlows indtægter af Haderslev amt anslået til 2517 rdlr. Heraf var de 1000 rdlr. fast løn, resten naturalafgifter, det såkaldte deputat. Forgængeren Jørgen Ahlefeldt havde iøvrigt haft 1680 rdlr. mere i løn¹¹. I 1700-årene var den reelle indtægt af embederne nok betydelig mindre, da v. Massow i 1723 blev amtmand i Åbenrå og Løgumkloster, var lønnen således 1000 rdlr. og enkelte deputater, og Holger Scheel, som i 1730 fik Nordborg amt, måtte nøjes med 800 rdlr., 50 læs deputattræ og fri bolig på Nordborg slot¹².

Amtmændenes arbejdsområder.

Amtmandens arbejdsopgaver var meget omfattende. Da Henrik Reventlow i 1712 blev amtmand i Tønder, hed det i hans bestalling, at han skulle have opsigts med alle bygninger i amtet og sørge for, at de blev holdt i stand, og det skulle ligge ham på sinde, at undersåtterne førte et kristeligt, ærbart og stille liv.

Ret og retsvæsen skulle administreres uden personforskel, uden lidenskab, diger holdes i god stand, amtmanden skulle våge over, at de hertugelige forordninger blev overholdt, og at de, der handlede imod dem, blev straffet. Han havde selvfølgelig tilsyn med de underordnede embedsmænd, og hvis nogen af dem gik af, skulle han udnævne nye i den udstrækning, hans forgængere havde gjort det. Alle domstole skulle besættes med duelige personer, og så vidt muligt måtte amtmanden selv personlig overvære retsmøderne og sørge for, at bødesagerne blev afgjort på rette måde. Bøder betød indtægt for den kongelige kasse, så den sag lå der stor vægt på.

I de foregående amtmænds bestallinger nævnes også andre opgaver; amtmanden skulle sørge for, at den kgl. jord blev udlejet til størst fordel for den hertugelige kasse, og at kornet blev solgt til den rette pris. Særlig vægt lagde man på tilsynet med slottet, der skulle lukkes og åbnes i rette tid, og amtmanden skulle sørge for, at hvad der var af artilleri, »Rüstung«, ammunition, husgeråd m. m., ikke forsvandt eller blev ødelagt¹³.

En gennemgang af amtmandens mangeartede pligter vil næsten være ensbetydende med en fuldstændig redegørelse for amternes omfattende administrationsopgaver¹⁴. Kun enkelte sider skal belyses lidt nærmere. Statholderen havde også i ældre tid en vis myndighed overfor byen, det var dog først og fremmest, når der var blevet klaget over et eller andet, at han kunne sætte en undersøgelse i gang¹⁵. I begyndelsen af 1700-årene var det almindeligt, at amtmændene havde fået overdraget tilsynet med byerne, og ofte greb de ind med hård hånd, således v. Königstein i Åbenrå, hertugen af Augustenborg, der var guvernør over Als, i Sønderborg, og Reventlow i Haderslev. Denne fik i 1727 overdraget tilsynet med Haderslev by, og samme år klagede han til oversekretæren i Tyske Kancelli over, at godkendelse af rådmænd blev sendt til rådet og til ham samtidig og i fællesskab. Han mente, at ordrer og reskripter burde tilgå ham, hvorefter rette vedkommende kunne modtage dem fra ham¹⁶. Ved reskr. af 10. juli 1731 skete der en fuldstændig forandring heri. Den nyudnævnte statholder, markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Eulenburg, fik overdraget hele tilsynet med byerne og blev i meget vid udstrækning

mellemand mellem magistrat og regeringskontorerne i København. Denne for byerne vigtige ændring hang uden tvivl sammen med den nye instruks for statholderen af 4. dec. 1730, der netop udtrykkelig fremhævede statholderens tilsyn med købstæderne¹⁷.

I de gottorpske amter havde amtmanden udnævnt visse embedsmænd, birkefogder, tingskrivere, skovridere og byfogder. I den enevældige stat skulle al nåde komme fra Kongelig Maje-stæt selv, og man kunne ikke finde sig i, at amtmanden som en anden landsfader bestemte over liv og skæbne. Den 30. dec. 1730 fik amtmændene i de tre tidligere fyrstelige amter at vide, at herefter skulle alle udnævnelser foretages af kongen. Det hed i brevet til Tønder, at de hertugelige amtmænd i sin tid havde tilvendt sig denne myndighed, men nu var Tønder amt forenet med vor andel af Slesvig og inkorporeret deri, og nu skulle slig misbrug ophøre¹⁸.

Amtmændenes retsmyndighed.

Allerede i middelalderen var det fastslået, at amtmanden havde den øverste retsmyndighed i amtet. Han havde, som det fremgår af holstenske bestallinger, tilsyn med retsvæset, selvom han ikke selv afsagde dom, en udvikling som også findes i Østtyskland¹⁹. Det blev efterhånden således, at han havde ret til at føre sædet i tingretten, en ret som dog næppe er anvendt i større udstrækning. Senere begyndte han selv at optræde som dommer, hvilket uden tvivl skyldes påvirkning fra Tyskland, hvor dette var ret almindeligt og var et led i den alm. udvikling i retning mod en lærd dommerstand²⁰. I 1700-årene havde amtmanden følgende retslige myndighed: Efterhånden havde han overtaget den væsentligste del af undersøgelsen i kriminalsager, idet den ordinære dommer stort set kun skulle afsige dommen. Amtmændene havde forsædet i civilbødesessionen, skovbøde- og landmilitærsessionen. Vigtigst var det dog sikkert, at amtmanden i alle civilsager havde det første forhør, prima audientia eller prima cognitio. Hvis han fandt det umuligt at afgøre sagen på det foreliggende grundlag, eller hvis parterne ikke var tilfreds med hans afgørelse, kunne sagen indbringes for den ordinære ret, herredstinget. En sådan første domsmyndighed forekommer i

Flensborg amt allerede 1635 og blev efterhånden almindelig overalt²¹. I 1714 indførtes den i Haderslev amt gennem den kongelige retsordning. For at undgå de store appellationsgebyrer blev det i denne påbudt, at sager, som herreds- og ridefogden ikke kunne afgøre i mindelighed, skulle til forhør hos amtmanden. Disse skulle afholdes hver mandag og fredag, og amtmandens afgørelse kunne appelleres til de ordinære retter, dog ikke når det drejede sig om gældssager, hvor gælden beroede på klar forskrivning, eller debitor havde indrømmet gælden. Det påhvilede også amtmanden at føre tilsyn med, at der blev foretaget ordentligt skifte, og dødsfald skulle anmeldes til ham, hvis den afdøde efterlod sig enke eller umyndige børn. Ang. konkurser og vurdering af fæstegårde skulle der også ske ansøgning til amtmanden, og han eller hans fuldmægtig skulle være tilstede ved disse handlinger²².

I Sønderborg blev der fire år senere, i 1718, gennemført en ordning, der gav amtmanden betydelig indseende med amtets retslige liv. I kongens navn bestemte amtmand v. Platen: alle dødsfald, hvorved bol eller kåd blev fæsteledig, skulle først anmeldes til ham, dernæst til amtsforvalteren. Han skulle ligeledes have besked om alle skifter, så han kunne udstede de nærmere ordrer. Var der nogen, der havde forset sig og skulle betale bøde, var det vrøgernes pligt først at anmelde det til amtmanden. Døde en sandemand eller en synsmand, måtte ingen ny indsættes uden amtmandens viden og samtykke. Skete der ulykker som selvmord, mord m. m., skulle der først ske anmeldelse herom til amtmanden²³.

Foruden det første forhør fik amtmanden efterhånden også ret til at afsige endelig kendelse i en del mindre sager, som var bestemt i en række forordninger. Det drejede sig bl. a. om injurie-sager, vejsager, håndværkersager, aftægts- og fattigforplejnings-sager samt småsager, der ikke angik værdier over 10 rdlr.²⁴.

For at undgå, at undersåtterne skulle foretage lange rejser vedr. deres retssager uden at træffe amtmanden hjemme, påbød hertugen af Gottorp i 1706, at der skulle fastsættes en eller flere retsdage om ugen²⁴. I 1775 tog den energiske amtmand v. Schmettau i Åbenrå dette spørgsmål op på ny. I en skrivelse til sine underordnede embedsmænd udtalte han, at hans mange amts-

forretninger gav ham så meget at gøre fra tidlig morgen til sen aften, at han ikke på et hvert tidspunkt af dagen kunne høre på bønderne og give dem en behørig afgørelse. Det er, siger han, hans pligt at lade alle kongelige undersåtter komme med deres anliggender og fremføre dem mundtligt, men det må være nok med to dage hertil, mandag og torsdag. Drejede det sig om *periculum in mora*, om en overhængende fare, eller om sager, der ikke kunne udsættes, så måtte de komme til ham nårsomhelst. Senere ændrede han det til, at de måtte komme hver dag, men kun i tiden 11 formiddag til 1 eftermiddag²⁵.

Tilsyn med vider og vedtægter.

Amtmanden var den enevældige konges repræsentant i amtet. Udviklingen førte med sig, at menigmands medvirken på tinge efterhånden forsvandt. I Haderslev by bestod nævningene dog til 1837, da deres forretninger blev overtaget af politiljernerne²⁶. Også det kommunale selvstyre blev formindsket. I gammel tid havde den enkelte landsby på egen hånd ordnet sine indre forhold, viderne havde været byens lov, vedtaget af de bymænd, der havde rebdragen jord. Men også på dette punkt måtte den enevældige konge sikre sig, at bønderne ikke fandt på gale streger, og hans tillidsmand, den kgl. amtmand, skulle derfor godkende viderne. Allerede i 1685 — under sekvestrationen — var det i Åbenrå amt blevet påbudt, at bønderne inden 8 dage skulle forelægge deres gamle vilkårsbreve for amtsskriveren, og at der derefter skulle udfærdiges nye vider. Efter at de gottorpske amter påny var kommet under kongen, bestemte denne i 1721, at der i alle amter udenfor marsken skulle oprettes skriftlige overenskomster mellem bymændene, og de skulle konfirmeres af amtmændene, for såvidt de ikke var imod gældende forordninger²⁷. Den 23. januar 1736 udstedtes en forordning, hvori det hed, at bønderne ikke egenmægtig måtte oprette vilkår, hvori de på anmassende måde indgik overenskomster, som ikke blot var imod love og kgl. forordninger, men også til medførte uro og uorden. Kongen havde ikke noget imod gode vilkår, men de dårlige skulle kasseres og ophæves. Det var amtmanden, der skulle påse, at de oprettede vilkår var tilfredsstillende²⁸.

Amtmændenes herkomst.

Selv om der også i Nordslesvig før 1700 forekom eksempler på, at fyrsterne imod ridderskabets privilegier tog fremmede til amtmænd, var det dog de indfødte, holstenske adelsmænd, der i langt de fleste tilfælde beklædte disse høje, magtfulde stillinger, således som det vil fremgå af følgende oversigt²⁹:

Fortegnelse over amtmænd i Nordslesvig 1536—1700

	Åbenrå a.	Hadersl. a.	Sønderb. og Nordb. a.	Tønder a.	Logum-kl. a.	Ialt
Af holstensk adel	13	12	9	16	3	53
Af tysk adel	2	4	1	1	0	8
Af kongerigsk adel	0	1	0	0	0	1
Af sønderjysk adel	0	0	1	0	0	1
Af hert. slægt (Augb.) . . .	0	0	3	0	0	3
Andre	1	0	0	2	1	4
Ialt	16	17	14	19	4	70

De 70 amtmænd i denne periode var således næsten alle af adelig eller hertugelig slægt, og ikke mindre end 53 tilhørte de gamle indfødte holstenske slægter, mens kun to var af sønderjysk og dansk adel, hvortil så kommer sønderborgeren Peter Brandt, der havde fået våbenbrev.

Af de holstenske adelsslægter er det ligesom i middelalderen enkelte, der spiller en dominerende rolle, først og fremmest slægten Rantzau med 14 repræsentanter eller 20 pct. af samtlige amtmænd. Dernæst Ahlefeldterne med 13, Blome med 7, v. d. Wisch med 4, mens Pogwisch, Brockdorff, von Qualen og Sehested hver havde to.

De indfødte slægters faktiske eneret til amtmandsstillingerne var dog ikke urokket hele perioden igennem. Af de 14 amtmænd, der blev udnævnt i tiden 1670—1700, var fire af tysk adel, fire af holstensk, tre tilhørte den augustenburgske hertuglinie, to var nobiliteteret, og en var vist borgerlig. Både hos kongen og hos hertugen mærker man tilbøjeligheden til at undgå de gamle indfødte holstenske adelsslægter, selvom den nok er mest udpræget hos kongen. Det vil altid være vanskeligt i de enkelte tilfælde at fastslå, hvor stor indflydelse kongen selv har haft på de enkelte udnævnelser, men der kan dog næppe være tvivl

om, at Christian 5. ønskede at få borgerlige, både »indlændiske eller fremmede«, ansat selv i de højeste stillinger. »Bestillinger og charger« skulle ikke bindes til »adelig naissance, blod og byrd«, som det hedder i kongens optegnelse fra 1683. Og at han ikke var mildt stemt overfor det holstenske ridderskab, ses af en udtalelse fra 1684, hvori det hedder, at det ikke bør tillades at holde nogen landdag i hertugdømmet Slesvig³⁰.

Frederik 4. havde den samme indstilling overfor den gamle adel som sin fader. I sine regeringsregler fra 1723 skrev han, at det måtte være en fundamentallov til evig tid, at den gamle danske og holstenske adel holdes nede, hvis den suveræne krone skal bevares til den kongelige efterslægt. De, der hørte til disse to klasser, skulle være udelukket fra alle vigtigere embeder³¹.

Ved udnævnelser til amtmænd i Nordslesvig fulgtes med stor konsekvens de retningslinier, som kongen havde givet udtryk for i sine regeringsregler. Af de seks kongelige amtmænd, der er udnævnt indtil 1730, tilhørte ingen den gamle danske eller holstenske adel. Bortset fra hertug Ernst August var alle af tysk adelig eller borgerlig slægt.

Heller ikke i resten af 1700-årene kom nogen holstensk adelsmand til at beklæde amtmandsstilling i Nordslesvig. Af de 27 amtmænd, der er udnævnt i tiden 1730—1800, er en eller to af borgerlig herkomst, mens resten fordeler sig således:

Gammel dansk adel: 4

Hertugelig slægt: 1

Tysk adel: 10

Anden fremmed adel: 3

Nyadel af tysk herkomst: 3

Nyadel af dansk herkomst: 2

Nyadel af anden herkomst: 1

Tvivlsom: 1

En opgørelse af amtmændenes fødesteder vil ikke altid give sikre oplysninger om nationalitet, fordi en del, som er født i Kongeriget, måske i virkeligheden må siges at være af tysk nationalitet. Også det modsatte vil kunne forekomme. Af de 27 amtmænd fra tiden 1730—1800 var følgende

født i Danmark: 9

» i Tyskland: 7

» i Holsten: 2

» i Slesvig: 3

» i Norge: 1

Fødested ubekendt: fem, heraf formodentlig tre født i Tyskland, to i Danmark.

Som det vil ses, er der, hvis man ser bort fra dem, der er født i Sønderjylland, 12, der må formodes at være født i Tyskland og Holsten, ligeså mange, der er kommet til verden i Danmark og Norge.

Med visse forbehold vil det være muligt at placere de 27 mænd rent nationalt, 13 må anses for danske, 11 for tyske, mens tre både kan siges at være af dansk og tysk nationalitet, selv om de dog snarest hører til i monarkiets tyske kulturkreds. Stort set synes der i tiden 1730—1800 nogenlunde at have været ligevægt mellem de danske og tyske i de nordslesvigske amtmandsstillinger.

Efter 1800 begyndte de borgerlig fødte for alvor at gøre sig gældende, fire af 12, af de øvrige var to af holstensk adel, tre af tysk og tre tilhørte den nye adel af tysk oprindelse. Kun een af de 12 var født i Tyskland, tre i Holsten, tre i Sydslesvig, to i Nordslesvig og tre i Kongeriget. Der var således stadig en vis balance mellem dansk og tysk³².

Uddannelse.

I betragtning af amtmændenes mange retslige opgaver skulle man have ventet, at man på et forholdvis tidligt tidspunkt ville have krævet et juridisk fagstudium af disse mænd, af hvis viden og rigtige judgement så mange skæbner afhang. Ser man på de mænd, som i de første tre fjerdedel af 1700-årene skulle varetage undersåtternes ve og vel i de nordslesvigske amter, er det sjældent at træffe mænd, der har gennemgået nogen regelret akademisk uddannelse, endstige absolveret nogen juridisk universitetseksamen. Stillingerne afhang i høj grad af Kongelig Majestæts nåde, og besættelserne synes ikke at have været behandlet på almindelig måde i Rentekammeret, hvorunder amtmændene

hørte. Kongen traf sin afgørelse og denne blev så meddelt kollegiet³³. De mænd, der blev sendt til Nordslesvig, havde enten en militær uddannelse bag sig, eller de havde gjort tjeneste ved hoffet, ofte kunne de to uddannelsesformer være forenet. Dette er iøvrigt ikke noget specielt slesvigsk, ganske den samme udvikling fandtes i Kongeriget³⁴.

Et lille intermezzo viser, at man ikke betragtede juridisk uddannelse som nødvendig for at blive amtmand i Nordslesvig. Guvernøren over Als, Ernst August af Augustenborg, ønskede i 1716 at trække sig tilbage. Han bad om at måtte overlade sit embede til en anden mod en vis erstatning; sligt var, sagde han, almindeligt i hele kristenheden. Gennem kongens moder havde han fået et vist tilsagn herom, men det blev ikke til noget alligevel. Imidlertid dukkede der en ansøger op, Wilh. Frederik v. Platen, der havde været hofmarskal hos kongen og generalbygmester. Han var imidlertid blevet fjernet fra hoffet og blevet udnævnt til landdrost i Pommern. Men der ville von Platen ikke gerne hen. I en skrivelse til kongen af 17. september 1716 fortalte han, at havde han haft den uddannelse, der krævedes dertil, ville han have taget imod med tak, men den, der skal sidde i et overtribunal, bør billigvis kende tysk ret, og han havde aldrig studeret denne og ville derfor kun dårligt kunne forestå en sådan charge. Amtmandsstillingen i Sønderborg vil han derimod gerne have. Han fik den da også og sad der til sin død i 1732³⁵.

Selvom amtmændene således ikke var literati, er det ikke ensbetydende med, at den uddannelse, de havde fået indenfor militæret eller ved hoffet var nogen ringe uddannelse. Den særegne måde, hvorpå amtmændene blev udpeget, er ikke — behøver i hvert fald ikke at være det — ensbetydende med, at hofyndest skulle være bestemmende for, hvem der skulle beklæde de store stillinger som amtmænd i kongens lande. Det er vanskelig under eet at bedømme de mænd, som i 1700-årene har haft de højeste administrative stillinger i Nordslesvig, men det almindelige indtryk må dog blive, at det ikke er ringe mænd, der i disse år sad på de kongelige slotte som Nordslesvigs regenter. Der er endda en del mænd af betydeligt format som f. eks. U. A. Holstein i Tønder, Møsting i Haderslev.

*Johan Sigismund von Møsting,
amtmand i Haderslev 1789—
1804, derefter præsident i Tyske
Kancelli, senere finansminister
og chef for Rentekammeret.*

I den sidste del af 1700-årene ændredes forholdene, uden at der kom noget påbud om, at amtmændene skulle have juridisk uddannelse. Det var et almindeligt træk i udviklingen, at fagjuristerne vandt frem indenfor embedsstanden, og i Kongeriget skulle alle amtmænd fra 1821 have juridisk embedseksamen med karakter *laudabilis*³⁰. Efter ca. 1780 var alle nyudnævnte amtmænd i Nordslesvig — på en undtagelse nær — universitetsuddannede. Af de fem jurister, der blev udnævnt i sidste fjerdedel af 1700-årene, havde de tre studeret i Kiel eller i Tyskland, mens to havde taget deres eksamen i København.

De 12 amtmænd, der fik deres udnævnelse efter 1800, var alle studerede folk, og de ni af dem havde besøgt universitetet i Kiel, flere af dem desuden andre tyske universiteter som Göttingen og Jena. To havde taget jur. eksamen i København, mens en tredje havde været indskrevet ved universitetet i denne by, dog uden at tage nogen eksamen. Gennemblader man ansøgninger om amtmændsembeder fra enevældens sidste år, vil man se, at alle ansøgere er jurister, det er en selvfølgelig betingelse, men et meget stort antal af ansøgerne er også af adelig byrd. Det er folk, der

har fået en vis uddannelse som auskultanter, volontører eller på anden måde indenfor centraladministrationen eller ved overdikasterierne i Glückstadt eller Slesvig⁹⁷. Dengang som senere var det derimod næsten udelukket at avancere fra stillinger i lokaladministrationen; en amtsforvalter eller herredsfoged blev ikke amtmand.

AMTSSEKRETÆRER.

Amtmændenes omfattende opgaver gjorde det nødvendigt for dem at have en fuldt kvalificeret medhjælper, oprindeligt kaldt privatsekretær eller lignende, senere amtssekretær. I løbet af 1700-årene blev disse medhjælpere til en fast institution ved alle amterne, og ved kgl. reskript af 1. sep. 1766 anerkendtes deres adgang til at føre protokollerne i civile og kriminelle sager, når de var taget i ed; i tilfælde af vakance eller bortrejse skulle de dog ikke kunne konstitueres i amtmandsembedet, da de kun var amtmandens private medhjælper.

Tidligere havde det nok kunnet ske, at en sekretær kom til at fungere som amtmand. Det var tilfældet med bysekretæren i Sønderborg, Nicolas de Bähr, som også var guvernørens privatsekretær. Magistraten i Sønderborg mente senere, at de Bähr nok selv havde bragt det »aufs Tapet« overfor guvernøren, at han skulle være dennes stedfortræder. Borgmester og råd kunne iøvrigt ikke lide, at deres bysekretær kom på slottet hver dag, og kongen fastslog da også i 1714, at han ikke måtte have engagement hos hertugen, da der ofte var sammenstød og disputer mellem guvernør og by. Striden mellem magistraten og de Bähr fortsatte imidlertid, og lidt senere udtalte borgmester og råd, at de Bähr havde kunnet lode hertugen efter sin vilje, mens denne gennem ham altid kunne få at vide, hvad der skete i byen og i retten. Misforståelserne mellem guvernør og byens råd, og de mange fortrædeligheder, der fulgte dermed, havde sin kilde i dette forhold, mens den daglige frekventering af slottet havde været årsag til bysekretærens fordærv og svigtende dygtighed¹.

Undertiden var amtssekretærerne også embedsmænd, f. eks. branddirektører, eller de havde privatpraksis som advokater. Et kancellipatent af 11. juni 1822 forbød dem dog at drive sagfører-

*Christian Ludvig Ernst
Stemann.*

Efter sin eksamen var han en tid amtssekretær i Åbenrå, 1837 blev han herredsfoged og kirkeskriver i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder, 1844 landfoged på Ærø, senere præsident for Overappellationsretten. — Stemann har vundet sig et kendt navn som retshistoriker.

og notarvirksomhed og at udfærdige forestillinger eller ansøgninger til myndighederne. Stillingerne beklædtes som regel af ret unge juridiske kandidater, som på den måde fik en udmærket skoling i praktisk administrativt arbejde. Der var dog ikke på nogen måde tale om livsstillinger, og sekretærerne gik før eller senere altid over i anden virksomhed, enten som embedsmænd (især herredsfogder) eller advokater. Men det var dog ret almindeligt, at sekretærerne kunne forblive i deres stillinger i længere tid, ofte en halv snes år. Alligevel er det kendskab, der haves til de enkelte amtssekretærer, noget tilfældigt. Der kendes ialt 32 amtssekretærer fra Nordslesvig, heraf de fleste fra tiden efter 1800. Af disse mangler der oplysning om en enkelts afstamning, af de øvrige var ni nordslesvigere, tre var født i Kongeriget, to i den danske del af Sydslesvig og een i Norge, mens otte stammede fra den tyske del af Sydslesvig,*) seks fra Holsten og to var født i Tyskland.

*) Her og i det følgende er sproggrænsen før ca. 1800, som regel lagt til grund for delingen mellem det danske og det tyske Sydslesvig. De frisiske områder og alle købstæderne er henregnet til den tyske del af Sydslesvig.

Altså 15 danskere og 16 tyskere. Så at sige alle var akademikere, og det vides, at i hvert fald de 26 havde studeret i Kiel og ved andre tyske universiteter, heraf en dog også i København².

AMTSINSPEKTØRER.

Mens amtssekretærene udførte deres arbejde under direkte tilsyn af amtmændene, havde amtsinspektørerne en mere selvstændig stilling. I Haderslev indsattes flensborgeren dr. jur. Johan Müller til amtsinspektør i 1685, da amtmanden Chr. Detlev Reventlow kun var 14 år gammel. I de 17 år til sin død 1702 udførte han faktisk en amtmands gerning. I 1709 udnævntes en ny amtsinspektør, Balzer Bentzen, tidligere inspektør hos Ahlfelderterne; han skulle forrette amtmandsforretningerne i Reventlows navn¹. Han efterfulgtes af Conrad Chr. Dauw fra Rendsborg, der ligesom Bentzen også blev amtsforvalter og som tidligere havde været amtsinspektør i Åbenrå, idet amtmand Masow var blevet udnævnt til ceremonimester, hvorfor han ikke selv kunne være tilstede i amterne². Også i Tønder amt kendes et par amtsinspektører fra Johan Georg v. Holsteins amtmandstid, nemlig Gottfried Meley fra Delitsch i Sachsen († 1718) og Henning Müller, nævnt 1725 og 1729³.

AMTSFORVALTERE.

Allerede i middelalderen var der indenfor amtsadministrationen sket en arbejdsdeling, idet visse administrative opgaver, først og fremmest i tilknytning til regnskabsaflæggelsen, var blevet overtaget af en særlig embedsmand: borgskriveren, senere amtsskriver og amtsforvalter, der dog var underordnet amtmanden¹. En udvikling, hvortil der fandtes paralleller i Tyskland. Rentemesteren havde her nogenlunde samme stilling som amtskriveren, et udtryk der også forekommer der².

En amtsforvalter havde store og omfattende opgaver, men alligevel havde han ofte overtaget andre embeder. Tit var han told- og licentforvalter, husfoged eller branddirektør. Og når amtmanden på grund af rejse eller sygdom ikke kunne passe sit embede, eller hvis der var vakance, var det næsten altid

amtsforvalteren, der udførte hans forretninger. Et reskript af 1. sep. 1766 fastslog, at amtssekretærerne ikke måtte konstitueres, men at den embedsmand indenfor administrationen, som kom lige efter amtmanden, skulle fungere i hans sted. Og amtsforvalteren var nr. to i amtets rangfølge.

Amtsforvalterens vigtigste opgave var at sørge for opkrævningen af de forskellige afgifter, som amtets undersætter skulle betale, og han skulle udarbejde det store og omfattende amtsregnskab, der blev indsendt til revision i Rentekammeret. Det var således mange penge, han havde ansvaret for, og det blev da også forlangt, at han skulle stille en ikke ubetydelig kaution³. Amtsforsvalter Milnitz i Tønder måtte således i 1731 forhøje sin kaution fra 2000 til 8000 rdlr.⁴ Forretningernes mangfoldighed gjorde det også nødvendigt at holde et ikke helt ubetydeligt personale på amtstuen. Amtsforsvalter Kofoed i Haderslev oplyste i 1697, at det altid havde været sådan, at tingskrivere i Haderslev amt, der blev udnævnt af amtmanden og ikke fik kongelig konfirmation, blev taget blandt personalet på amtstuen. Han bad om, at denne lille rettighed måtte blive bevaret. I kammerretsordningen af 1720 blev det iøvrigt ligefrem bestemt, at oppebørselsbetjentenes personale kunne regne med videre forfremmelse, når de havde været flittige og tro⁵.

Amtsforsvalterstillingerne var godt aflønnet. Ingen anden embedsmand i amtet — selvfølgelig bortset fra amtmanden — havde en så stor fast løn, og sportlerne var betydelige. Stillingerne var derfor også eftertragtet, og da der i 1716 skulle udnævnes en ny amtsforsvalter i Haderslev efter den alderstegne Hey, modtog Rentekammeret adskillige tilbud fra folk, der gerne ville købe embedet; en enkelt bød ikke mindre end 4000 rdlr. Det blev dog borgmester og amtsinspektør Balzer Bentzen, der fik stillingen⁶.

Amtsskriveren var ansvarlig for, at de kongelige indtægter gik ind på rette måde, og han havde derfor fra gammel tid haft et vist tilsyn med, at lovoertrædere blev idømt bøder og betalte disse. Dette forhold er sikkert baggrunden for, at amtsforsvalteren ofte havde en del retslige opgaver og — i hvert fald visse steder — overværede retsmøderne⁷. I 1716 blev det af guver-

nøren på Als udtrykkelig påbudt, at amtsforvalteren skulle behandle alle bødesager på tinge og debattere dem coram protocollo. Derimod måtte han ikke afgøre dem alene i sit hus⁵.

Forholdene kunne være noget forskellige fra amt til amt, men næsten alle steder havde amtsforvalteren en del opgaver, som var af rent retslig karakter, og som mere hørte under en retsskriver end under en oppebørselsbetjent. Det var således som regel ham, der udfærdigede kontrakter, obligationer, »udsigeakter« og lign. Dette var fra gammel tid tilfældet i Flensborg, og ordningen blev indskærpet i 1649. Lignende bestemmelser for Haderslev amt fandtes i en forordning af 1656 og i senere påbud⁶. I 1709 fastslog amtmanden i Åbenrå amt, at kontrakter af enhver art, obligationer, testamenter, og alle akter, der kunne binde to kontrahenter eller tjene til at fastslå et retsforhold, skulle udfærdiges på amtstuen, hvor anmeldelse skulle ske. Overretten godkendte i 1749 stort set denne ordning, idet den dog fastslog, at amtmandens tilladelse skulle indhentes, når kongelige interesser var forbundet med kontrakter m. m. Angik de herredsfogden som dommer, skulle der også konfereres med denne¹⁰. Det må dog bemærkes, at amtsforvalteren i Åbenrå amt også var retsskriver, og det kan derfor være vanskeligt at fastslå, hvilke opgaver han havde som retsskriver og hvilke som amtsforvalter.

En meget vigtig opgave, som iøvrigt må ses på baggrund af amtsforvalterens arbejde med kontrakter, fæstebreve m. m., var førelsen af skøde- og pantebøgerne. Disse var efterhånden blevet indført i forskellige amter og byer, i Flensborg amt 1649 og i Haderslev amt 1656. I 1704 blev de almindelig påbudt i de hertugelige amter, og ved forordning af 10. sept. 1734 indførtes de overalt i hertugdømmet¹¹. Det blev i forordningen påbudt, at protokollerne skulle føres af amtsforvalterne, i byerne af bysekretærerne. Der blev dog een undtagelse fra den almindelige regel. Tingskriverne i Haderslev amt bad om, at dette emolument måtte forblive hos dem. Det havde hidtil været således, at hver af dem betalte 38 rdlr. om året til amtsforvalteren for at måtte udføre alle aktuarforretninger og føre skyld- og panteprotokollerne, og de kunne her henvide til, at det i 1656 var blevet bestemt, at de skulle overtage førelsen af disse protokoller. Den 7. maj

*Sophus Wilhelm Siegfried
von Eggers,
amtsforvalter og husfoged
på Ærø 1845—56.*

1735 bestemte kongen dog, at amtsforvalteren skulle tage sig af skyld- og pantebøgerne, men at tingskriverne som hidtil måtte opsætte kontrakter og udfærdige obligationer. Bestemmelsen kom ikke til at blive af lang varighed, thi 21. jan. 1737 fastslog kongen, at i Haderslev amt skulle tingskriverne føre protokollerne, idet amtsforvalteren dog skulle have afskrift af alle overenskomster og lignende¹².

Af andre opgaver, som påhvilede amtsforvalteren, kan nævnes, at han vist alle steder førte kirkeregnskaberne, selvfølgelig mod et særligt honorar, i Åbenrå, Løgumkloster og Sønderborg amter var han også sekretær i underkonsistoriet. Det var ligeledes ham, der førte det amtskommunale regnskab, »Amtsanlage-Rechnung«¹³. I Haderslev amt havde han — i hvert fald i 1600-årene — desuden tilsyn med tingbøgerne og kunne forlange at få disse forevist¹⁴.

Amtsforvalterens mange forskellige forretninger gjorde ham til en mand, der kom i berøring med mange mennesker. Hans stilling indenfor det nordslesvigske bureaukrati gav ham an-

seelse og indflydelse, og det har derfor en særlig interesse at se, hvorfra disse mænd kom. Følgende tabel vil fortælle derom¹⁵.

*Oversigt over amtsforvalternes afstamning
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Nordslesvig	11	8	8	27
Kongeriget		1	6	7
Dansk Sydslesvig			1	1
Tysk Sydslesvig	5	4	3	12
Holsten	6	3	8	17
Tyskland	3	2		5
Øvrige Europa		1		1
Norge			1	1
Ubekendt	12	2		14
Ialt....	37	21	27	85

Tavlen viser en fuldstændig ligevægt mellem det danske og tyske element indenfor denne embedsgren. Overfor 35 personer, der er født i Nordslesvig, Kongeriget og det danske Sydslesvig, står de 34, som er født i rigets tyske dele eller Tyskland. Det fremgår dog af tabellen, at indvandringen sydfra er relativt stærkere i første halvdel af 1700-årene, 14 mod 11 fra Nordslesvig, i anden halvdel af århundredet står det lige, ni sydfra og ni fra Nordslesvig og Kongeriget, mens der i 1800-årene er blevet vendt op og ned på forholdet mellem dansk og tysk, 11 tyskere mod 15 danskere. Antallet af ukendte i den første periode er dog så stort, at det kan gøre resultatet noget usikkert. Navnene tyder på, at mange af disse er kommet sydfra.

Ved disse undersøgelser, der bygger på fødselsstatistik, må det også tages i betragtning, at en ret stor del af dem, der var født i Nordslesvig eller Kongeriget, og det vil især sige København, i virkeligheden var mere præget af tysk kultur end af dansk, idet de var børn af tyske indvandrere i første eller anden generation eller på anden måde lilhørte familier med tysk sprog og kultur. Det modsatte var derimod så at sige aldrig tilfældet.

Ligesom de andre højere embedsmænd kom en betydelig del af amtsforvalterne fra socialt ret højtstående hjem, som det fremgår af følgende oversigt:

*Oversigt over de nordslesvigske amtsforvalteres sociale herkomst
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Embedsmænd og advokater m. m.	15	7	15	37
Underordnede tjenestemænd	2	2	3	7
Bypatriciatet	1	5	2	8
Gæstgivere, håndværkere og lign. . .		2	3	5
Godsejere, forpagtere og lign.	1		2	3
Gårdmænd		2	1	3
Kådnere			1	1
Ubekendt	18	3	0	21
	Ialt. 37	21	27	85

De mange ubekendte i den første periode gør en sammenligning vanskelig. Men det er i hvert fald klart, at de fleste amtsforvaltere i Nordslesvig kom fra socialt højere lag, og at der ikke efter 1800 er nogen ændring i dette forhold, sammenlignet med sidste halvdel af 1700-årene. Der kan derfor ikke være tvivl om, at en meget stor del af de amtsforvaltere, der kom fra dansktalende områder, var vokset op i hjem, som i mange tilfælde har haft tysk hjemmesprog, eller hvor man i hvert fald har haft et ikke ringe kendskab til dette sprog.

Amtsforvalternes uddannelse var ret forskelligartet. Lige fra den første tid var der en del, der havde studeret, men der var også mange igennem hele perioden, der havde fået deres uddannelse på offentlige eller private skrivestuer. Enkeltheder fremgår af følgende oversigt.

Amtsforvalternes uddannelse 1700—1848

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Tyske universiteter	12	8	11	31
Københavns universitet		1	2	3
Danske og tyske universiteter	1		3	4
Officerer		2	2	4
Forpagtere	2			2
Skrivere	4	5	7	16
Lakajer	4	2		6
Forskellige	3	2	2	7
Ubekendt	11	1		12
	Ialt. 37	21	27	85

Som det vil ses, er der nogen stigning i antallet af stude-rede amtsforvaltere i den sidste periode, og der er i denne tid en del, som også har besøgt universitetet i København. Skrivernes tal er nogenlunde konstant. Lakajtypen forsvinder, som det var at vente, efterhånden helt. I begyndelsen af perioden er der flere, der enten før eller måske endda i deres embedstid optrådte som forpagtere eller pensionærer, folk fra det praktiske liv som f. eks. Balzer Bentzen i Haderslev, Frederik Ries i Åbenrå eller Nicolai Clausen i Løgumkloster, som dog tillige var akademiker. De var ofte dygtige administratorer, men med forpagterens hårde sind overfor de undergivne.

HUSFOGDER.

Til amtsstyrelsen var der knyttet endnu en embedsmand, husfogden. I det middelalderlige Holsten var det ofte en adelig, der blev udnævnt hertil, og husfogden var da også nr. to i rangfølgen — lige efter amtmanden, før amtsskriveren¹. I Kongeriget var han derimod en ret underordnet embedsmand², og det har han måske også været i Nordslesvig i ældre tid. Endnu i 1500-årene synes husfogderne i Tønder amt ikke at have været alt for velsete, i hvert fald ikke hos amtmanden. Nis Laurensen måtte afskediges i 1596, og amtmanden bad da hertugen om at måtte få en virkelig dygtig mand. De tidligere havde købt sig ind, og man havde ved udnævnelsen ikke taget hensyn til deres dygtighed, og derfor gik det galt³. I 1657 udtalte hertugen iøvrigt, at når bestillinger som underfogder — og det vil i dette tilfælde sige husfogder — skulle besættes, plejede man at give dem til tjenere og lakajer, som i længere tid havde tjent ved hoffet. Alligevel fik Kielmann på Sattrupholm løfte om, at hans tjener måtte blive husfoged i Tønder⁴.

Som navnet fortæller, var det oprindelig husfogdens opgave at tage vare på det kongelige slot, på huset, og en naturlig følge heraf var det, at han i en senere tid også skulle våge over de fanger, der blev anbragt på slottet. Efterhånden blev hans myndighedsområde dog stærkt udvidet, og i 1700- og 1800-årene var det ham, der førte tilsyn med de kongelige ejendomme, med pensionærgårde, møller eller fiskedamme. Skulle en ladegård bort-

*Thomas Lorenzen,
amtsforvalter i Haderslev
Vesteramt fra 1795, tre år senere
blev han også husfoged, og 1815
overtog han amtsforvalterembedet
i Østeramtet. Fader til Peter
Hiorl Lorenzen. Tegnet af Georg
Alex. Sass ca. 1810.*

forpagtes til en »pensionær«, var det ham, der optog inventarium og sørgede for overleveringen til den nye forpagter. Han skulle også tage sig af vejenes vedligeholdelse, og han var oprindeligt ansvarlig for de kongelige skove. Efterhånden blev en del af de forstmæssige opgaver dog overtaget af skovridere og skovfogder. Da landbrugsreformerne begyndte at omforme det sønderjyske landbosamfund, fik husfogden meget vigtige og omfattende opgaver i forbindelse hermed³.

Husfogden var en mand, der på mange områder kom i forbindelse med bønderne. Han var således også med, når en ny mand skulle overtage en bondegård eller en fæstegård. I 1739 fortæller husfogden i Sønderborg amt, at når en bondegård blev skødet til en ny ejer, eller hvis sandemænd og synsmænd blev indsat, så skulle han efter skik og brug gøre et gilde. Han fik derfor 8 rdlr., men så skulle han også bespise og bedrikke 22 mand⁴. I Haderslev amt klagede man omkr. 1701 over, at husfogden tog 2½ rdlr. for at indskrive en ny besidder på en fæstegård, og de, der havde begået lejemål, måtte hver betale 2 rdlr. til ham,

hvilket ikke var sket tilforn^r. I Åbenrå amt var der i 1705 særlig stærk utilfredshed med husfogden, og det kom af den grund til voldsomme opløjer. Ved et møde på Løjt kirkegård indgik bønderne en ligefrem sammensværgelse. Anføreren var Lorentz Martensen. Med 102 mand mødte han op på amtshuset. Her gjorde de en frygtelig støj, de råbte op, at de stod sammen som en mand. Amtmanden gav nu husfogden ordre til at sætte anføreren og tre andre i tårnet, men Lorentz Martensen hævede da sin hånd og råbte højt: Er I ærlige karle så følg mig, hvorefter de trængte ind i tårnet. Lorentz Martensen fik 14 dage »in die Karre« og blev sendt til Tønning^o.

Embedet som husfoged var ofte forenet med et andet, først og fremmest med amtsforvalterembedet. I den følgende oversigt over husfogdernes afstamning medtages kun de, som ikke har haft andre, vigtigere embeder. Af selvstændige husfogder i amterne kendes der 29 i tiden fra 1700—1848, der fordeler sig således^o:

Nordslesvig	14
Kongeriget	2
Dansk Sydslesvig	3
Tysk Sydslesvig	2
Tyskland	2
Ubekendt	6

I de augustenborgske og gråstenske områder fandtes der også særlige husfogder. Der foreligger oplysninger om otte hertugelige husfogder, som alle var nordslesvigere.

Husfogderne var således som regel ikke blot af dansk, men også af sønderjysk oprindelse, et forhold, der utvivlsomt hænger sammen med dette embedes karakter. De folk, der beklædte det, var næsten aldrig akademikere. Deres uddannelse havde enten fundet sted på skriverkontorerne eller på eksercerpladserne, hvis de da ikke havde en ren praktisk uddannelse indenfor landbrug eller lignende. Her var ikke tale om store indbringende embeder, der fordrede en omfattende teoretisk viden. Her gjaldt det først og fremmest om praktisk kunnen og kendskab til forholdene rundt om i landsognene. En fremmed var ikke på sin plads i disse embeder. Landets egne børn var de mest brugbare.

RIDEFOGDER.

Allerede i sidste halvdel af 1400-årene optræder der ridefogder på lenene i Kongeriget. Navnet må være opstået af, at de skulle ride rundt i lenet, måske oprindelig for at få anbragt lensmandens folk, der skulle ligge på gæsteri hos bønderne¹. I 1600-årene var ridefogden bl. a. offentlig anklager, men synes også at have været skriver. Iøvrigt blev han ikke lønnet af kongen, men af lensmanden².

I Nordslesvig fandtes der kun ridefogder i Haderslev amt. Da Lorenz Petersen i 1653 af amtmanden blev udnævnt til ridefoged i Frøs og Kalvslund herreder, hed det i hans bestalling, at han skulle angive alle fæstere og bøder og skulle gøre rigtigt regnskab for kontribution, fripenge m. m., og hvad han havde fået ind, skulle han i rette tid indbringe på den kongelige skrivestue, hvor restancelisterne ligeledes skulle afleveres³.

I 1716 var ridefoged i Frøs og Kalvslund herreder Conrad Key kommet i restance med 2975 rdlr., hvorfor han blev arresteret og senere afsat. Det var slet ikke så let at finde hans afløser. Der var flere om buddet, et udtryk, der skal tages rent bogstaveligt, idet ansøgerne tilbød at betale for at få embedet. Det blev den tidligere posttrykker Andreas Lund, der fik det for 800 rdlr. Man var dog noget i tvivl om hans kompetence, men besluttede altså at prøve med ham, selvom amtmanden ikke ønskede ham. Under forhandlingerne blev det understreget, at man ikke kunne udnævne herredsfogden til ridefoged, for denne skulle også varetage undersåtternes tarv i retten, og dommeren kunne ikke samtidig være advokat. Det blev iøvrigt nævnt, at ridefogden skulle hævde den kongelige jurisdiktion, som i disse herreder let kunne formindskes på grund af de mange fremmede, som boede der⁴.

Et godt indtryk af ridefogdens opgaver får man af en instruks fra 1684 for ridefoged Nic. Rye i Gram herred⁵. Han skulle stille kaution og have bopæl i amtet, ikke i byen. Efter såtid skulle han visitere sit herred og se, hvilke undersåtter der på god måde havde tilsået deres jord eller ikke havde fået gjort dette, og om de havde gjort det alene eller halvvejs sammen med andre, eller om de iøvrigt havde udlejet deres jord.

Hvor det ikke allerede var sket, skulle ridefogden sørge for, at to gode mænd i hver landsby blev udnævnt til forstandere. De skulle have god agt på, hvad der skete i byen og meddele ridefogden, hvis der blev udlejet jord fra en gård, så det kunne blive nærmere undersøgt. De to forstandere skulle også underrette ridefogden, hvis en mand lå på den lade side, kom tilbage med sit kvæg eller lod sit hus forfalde. Der skulle da gives meddelelse til amtmanden eller i hans fravær til amtstuen, den pågældende skulle afhøres, årsagerne nærmere undersøges, og var der ikke håb om forbedring, skulle gården opbydes til kreditorerne. Var der ikke nogen af dem, der var interesseret i den, skulle der sættes en anden mand på gården og den dovne anbringes på et kåd.

Både amtsforvalteren og ridefogden skulle anvende mere flid end hidtil på at få de øde gårde besat, og der skulle gives en årlig oversigt over, hvor mange der var blevet bebygget og besat. Hvert år skulle ridefogden beride sit herred og tage bygningerne i øjesyn. Iøvrigt havde han at iagttage Kongelig Majestæts interesse og sørge for herredets fremgang. Det var derfor, han var ridefoged.

Af andre opgaver, som påhvilede ridefogderne, kan nævnes, at de ansatte indersterne til afgift, de var lægdsforstandere, skulle gennemse alle kontrakter og købebreve m. m. og skulle være tilstede ved syns- og skifteforretninger^a.

Foruden ridefogderne i herrederne fandtes der også ridefogder i de tre såkaldte fogderier, nemlig Genner, Strandelhjørn og Bolderslev fogderier. I ældre tid var der en fælles foged for de tre fogderier, men 1722 blev embedet nedlagt og erstattet med tre sognefogder. Nyordningen trådte dog ikke i kraft eller blev i hvert fald kun af kort varighed, thi fra 1733 var der atter en fælles ridefoged. Fra 1745 fik bestemmelsen fra 1722 dog atter gyldighed⁷. Indehaverne af embederne bevarede dog betegnelsen ridefogder, men det var kun nogle af dem, som havde kgl. udnævnelse, og deres virksomhedsområde adskilte sig kun i ringe grad fra sognefogdernes, ligesom stillingerne som regel beklædtes af almindelige — omend særlig ansete bønder — og ofte gik i arv indenfor samme familie^a.

**Nicolaus Rübner, apotekersøn fra Flensborg, ridefoged i Gram herred
1796—1834. Tegnet af Georg Alex. Sass ca. 1810.**

Antallet af ridefogder var ikke særlig stort, idet de som regel havde to herreder under sig. I 1700-årene blev det desuden ret almindeligt at forbinde stillingen med andre kongelige embeder. De 17 ridefogder, der har været ansat i de virkelige ridefogdeembeder uden samtidig at have haft andre, vigtigere embeder, fordeler sig med hensyn til fødesteder således:

Oversigt over ridefogdernes fødesteder

	1700-50	1751-1800	1801-48
Nordslesvig	4	2	1
Kongeriget			1
Tysk Sydslesvig ...		2	
Tyskland		1	
Ubekendt	3	1	1
Ialt....	7	6	3

Ridefogderne var således væsentligst af dansk oprindelse, ligesom kun et fåtal af dem havde studeret, idet kun fem var akademisk uddannede, nemlig een i første halvdel af 1700-årene, tre i anden halvdel og een i tiden 1800—48. En af disse havde studeret ved Københavns universitet og havde derefter taget dansk juridisk eksamen. Af de øvrige var een pensionær, een storbonde, een havde været militær, een postfører og tre skrivere, alt i alt en noget broget flok^o.

SKRIVERPERSONALET.

I forbindelse med det mere underordnede personale indenfor amtets administration bør også nævnes det skriverpersonale fra fuldmægtige og nedefter, som fandtes på de forskellige embedskontorer, først og fremmest på amtskontoret og amtsstuen, i en del tilfælde også på herredsfogdernes eller husfogdernes kontorer, først og fremmest på amtskontoret og amtstuen, i havde som nævnt gennem kammerretsordningen fra 1720 fået særlig adgang til befordring, en bestemmelse, der i 1700-årene undertiden henvises til i ansøgninger¹.

De forskellige kontorers skriverpersonale behandles under eet, men statistikken omfatter desværre ikke alle de skrivere, som har virket i landsdelen i tiden 1700—1848. Det har kun været muligt at få kendskab til få af dem, der har været ansat før

1750, og det er især om skrivere i 1800-årene der haves oplysninger. Ialt kendes navnene på 57 skrivere og fuldmægtige, der fordeler sig således²:

Nordslesvig	32
Kongeriget	2
Dansk Sydslesvig	3
Tysk Sydslesvig	15
Ubekendt	5

Ialt... 57

Af de 15 fra det tyske Sydslesvig var 11 fra byerne, især fra Frederiksstad, og fire fra de frisiske landdistrikter. Ingen holstenere eller tyskere var kommet til Nordslesvig som skrivere. Som det var at vente, spillede det danske element en meget større rolle indenfor skriverstanden end indenfor de højere embedsklasser, selvom man dog undrer sig over, at de tyske sydslesvigere i så stor udstrækning er søgt op til Nordslesvig for at komme til at sidde på et skriverkontor, hvilket næppe var en særlig udbytterig bestilling. Forklaringen hænger dog sandsynligvis sammen med de herskende forhold indenfor administrationen, hvor tysk næsten var det eneste anvendte sprog. Det var derfor nødvendigt at have skrivere, som var helt fortrolige med dette sprog. Bondedrengene, som kun havde besøgt den almindelige sogneskole, hvor dansk var undervisningssproget, og hvor der højst blev givet nogle få tysktimer om ugen, var ikke kvalificeret til stillingerne. En Rinckenæs-dreng, Peter Thomsen, der kun havde gået i skole i Rinckenæs, blev dog skriver hos en advokat i Slesvig, men måtte så også tage privatundervisning i tysk og latin³. De unge, der besøgte købstadskolerne, hvor der undervistes på tysk, var selvfølgelig bedre egnet, men også for dem var tysk dog et fremmedsprog. Det er naturligt, at der under disse forhold blev et behov for skrivere, som havde tysk som modersmål, således som tilfældet var med drengene i de sydslesvigske byer. Det er iøvrigt mærkeligt at se, at nordslesvigerne i 1800-årene spillede en forholdsvis større rolle end i 1700-årene. Det kan hænge sammen med materialets uensartede karakter, men det kan også skyldes den mere effektive skolegang, som i hvert fald for bybørnenes vedkommende betød, at de blev mere egnet til

tyske skriverstillinger. Forklaringen er dog ikke tilstrækkelig, idet ca. halvdelen af de nordslesvigske skrivere var født på landet. Der er ingen tvivl om, at tendensen mod danskfødte skrivere er stigende henimod periodens slutning, og det ville være nærliggende at sætte dette fænomen i forbindelse med sprogreskriptet af 1840. Selv om det måske ikke har været helt uden betydning, er det dog kommet så sent, at det ikke kan være den eneste forklaring. Men i hvert fald betød de mange skrivere med dansk modersmål, at man på kontorerne var i stand til uden større vanskelighed at føre reskriptets bestemmelser ud i livet.

HERREDSFOGDER.

Herredsfogden havde oprindeligt været tingets leder, men blev efterhånden dommer i de fleste sager, selv om meddomsmænd bevarede i drabs- og tyverisager.

Herredsfogdernes opgaver og betydning.

I 1771 tænkte man på at gennemføre omfattende reformer af det slesvigske retsvæsen, og der blev i den anledning indsendt udførlige oplysninger om de retslige forhold¹. Tingretterne bestod af herredsfoged og retsskriver, i Haderslev amt desuden af ridefogderne, der skulle varetage kongens økonomiske og fiskale interesser. Sammen med herredsfogden skulle han også prøve at forlige sagerne, inden de kom for selve tinget. Hertil kom så overalt to af sandemændene — de såkaldte forseglingsmænd — og otte tinghørere. I kriminaltilfælde skulle der desuden efter Jyske Lov deltage otte sandemænd, hvis der var tale om tyverisager dog otte ransnævn. I det lille Sønder herred på Als var der dog kun tre sandemænd og tre synsmænd. I Lundtoft herred kaldtes sandemændene for vrøgere, hvilket ellers var betegnelsen for de såkaldte helligdagsfogder. Sandemændene havde også forskellige retslige opgaver udenfor tinget som f. eks. taksationer ved inventarisering, vurderinger, immissioner m. m.

Efterhånden som amtmændene overtog flere og flere juridiske forretninger, fandt der en vis indskrænkning sted i herredsfogdernes myndighedsområde. På den anden side var embedsmændenes magt i stigen gennem 1700-årene, ikke mindst med

*U. A. Holstein.
Amtmand i Tønder 1767—71
og 1772. Overpræsident
i København.*

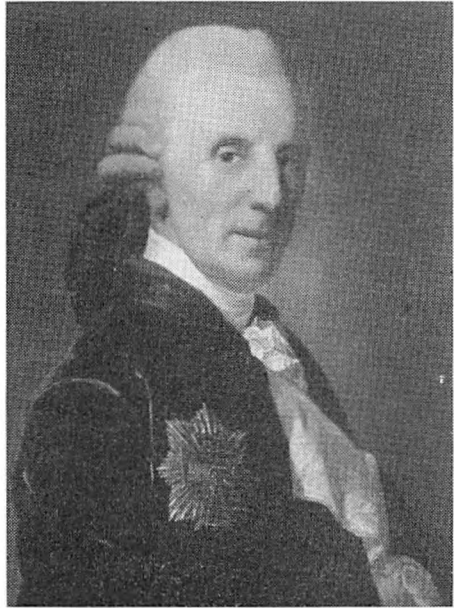
hensyn til de forhold, der omfattedes af begrebet »politi«, og mange af disse hørte under herredsfogden, der både var dommer og politimester. I sin beretning fra 1771 giver herredsfoged Kall i Sdr. Rangstrup herred en udførlig oversigt over sine opgaver, der vel stort set har været de samme som de, hans kollegaer havde. Han opregner følgende: Vurderinger og inventariseringer, immissioner, skifter, retslige besigtigelser, afholdelse af ting- og kriminalret, afsigelse af domme, berigtigelse af konkurser, auktioner, udnævnelse af kuratorer og formyndere, afgivelse af retslige citationer, forsegling af boer og disses åbning, lovbydning af bondegods og udstedelse af skøde, udfærdigelse af tingsvidner eller retsvidnesbyrd, vidners edsaflæggelse og afhøring, underskrivelser af kontrakter, optagelse af en enkemands »udsigelse«, når han vil gifte sig påny, at tage sandemænd og taksationsmænd i ed, optagelse af formynderregnskaber, udstedelse af forskellige attester, bl. a. om sundt kvæg, kniplinger, uldne strømper og plantede træer, desuden udskiftningsforretninger og optagelse af summarisk forhør på amtshuset.

Herredsfogderne var mænd, som bønderne på mange måder kom i forbindelse med, og der kan ikke være tvivl om, at deres stilling og uddannelse gjorde, at de fleste så op til dem. Et morsomt udtryk herfor findes i »Forsøg til en indenlands Reise«, der er skrevet af den kendte rejsebogsforfatter Johan Arndt Dyssel, som var præst i Nustrup sogn 1758—64. Det hedder: » . . . thi efter den enfoldige almues rangforordning står herredsfogden næst Gud i Himmelen i den første klasse nr. 3, og der tvistes, om det ikke skulle være nr. 2«².

Reformplaner på Struensee-tiden.

I 1771 gik der et vejr hen over det danske land. Den almægtige Struensee regerede land og rige, og kabinetsordrerne kom fra hans pen i et tempo, som næsten kunne tage vejret fra folk. Gammel slendrian, men også gamle traditioner blev fejtet bort. Heller ikke det sønderjyske retsvæsen skulle undgå eneherskerens fejekost, og det forstår man godt. Thi den slesvigske konservatisme og de indviklede nationale forhold i grænselandet havde tilsammen skabt et retsvæsen, der var lidet effektivt og tidssvarende, og som alt andet end opfyldte Struensees krav om et retsvæsen bygget på fornuftige grundsætninger og retsbegreber.

Struensee var dog ikke den eneste, der var klar over, at der var noget galt. To amtmænd, Wedel i Åbenrå og U. A. Holstein i Tønder kunne se manglerne. Den 16. marts 1771 sendte Wedel en udførlig redegørelse til Kongelig Majestæt, hvori han rettede en tilintetgørende anklage mod retstilstanden i Slesvig. Der mangler ordentlige love, siger han. Jysk Lov kan have været meget god for sin tid, nu er den det ikke. Desuden har man landretsordningen, og i kriminelle sager anvendes Karl 5's Peinliche Hals-Gerichts Ordnung. Men de fleste sager afgøres efter sæd og skik og dommernes vilkårlighed. Der er derfor den største forvirring i retsvæsenet, og ingen ved rigtig, hvad der er lov og ret. Beboerne indvikles i unyttige processer af egennyttige advokater. Om bønderne siger han: »Jo flere latinske ord, der står i hans klageskrift, jo sikrere er han på et lykkeligt udfald, og på tinge lytter han på det andægtigste, selvom alle retssager

*Frederik Wilhelm Wedel
(Jarlsberg),
amtmand i Åbenrå 1768—72,
senere overlanddrost.*

i disse amter forhandles på tysk, og der også fældes dom på tysk, hvilket sprog kun forstås af de færreste, da dansk her er modersmålet. I amtet Haderslev bliver der derimod sædvanligvis recesseret på dansk, men recesser og domme må oversættes til tysk, hvis sagerne appelleres«.

Man holder så stejlt på det bestående, fortsætter Wedel, at man foretrækker usance og vilkårlighed fremfor forordninger. Der er ingen sikkerhed for ejendom, og al velfærd afhænger af advokaterne. Mangelen på kriminallove er særlig følelig, og de love, der er, kender bønderne delvis ikke. De bliver nok læst fra prædikestolen, men på et sprog, der er fremmed for undersåtterne, og kun den mindste del forstår dem. Og mange officialer og herredsfogder bekymrer sig næppe om at anskaffe lovene.

Herredsfogderne har dels været advokater, er det måske endnu, eller det er deres brødre, der som advokater procederer i retten. Alle — også undersåtterne — er i våben mod amtshuset, som man mener vil bøje undersåtternes ret, og det almindelige

løsen er: ad forum, til tinge. Amtmændene har ingen autoritet, og de underordnede embedsmænd adlyder dem ikke, undersåtterne ej heller.

Wedel foreslog, at den fortræffelige danske lovbog med de nødvendige ændringer blev indført i Slesvig. Han understregede, at det var vigtigt med fastsættelse af sportlerne og mente, at Overretten på Gottorp kun burde beskæftige sig med retssager og i hvert fald ikke burde kunne udstede almindelige beslutninger i kongens navn. Han ønskede en styrkelse af amternes retsmyndighed, dog med appel til tingretten. Almindelige sager burde kunne afgøres uden advokaters plædering, og i justits-sager skulle der foretages forligsforsøg³.

I 1767 havde Tønder fået en ny amtmand, grev U. A. Holstein. Denne mand, der på forskellig måde har spillet en betydelig politisk rolle, tog med stor energi fat på et omfattende reformarbejde. Han angreb proceslysten og domstolenes langsomhed, men ikke mindst udtalte han sig skarpt om advokaterne, der trak sagerne i langdrag. Han var imod, at småsager kunne appelleres, så udgifterne blev større end det beløb, der blev processeret om. Desuden ønskede han en omdannelse af domstolene. Selv havde han ved reskr. af 8. marts 1768 fået bemyndigelse til at føre præsidiet i amtets forskellige underretter. Hans reformiver førte dog stort set ikke til noget resultat, for hans forslag fandt ikke gehør i Tyske Kancelli hos J. H. E. Bernstorff⁴.

U. A. Holstein måtte efter sin natur naturligt være en mand, der kunne sympatisere og samarbejde med Struensee, og sidst på året tog han til København. I marts 1771 blev han overpræsident i hovedstaden, og snart fik han andre vigtige poster. I et brev til Tyske Kancelli af 19. maj 1771 tog han spørgsmålet om reformer indenfor den slesvigske retspleje op til drøftelse. Han siger heri bl. a., at i de fleste amter er der herredsretter, hvis bisiddere er bønder. De kan have gjort god tjeneste i ældre tid, men nu var processerne af en helt anden art; de afgøres efter procesordenen og ret, som bønderne ikke forstår noget af. Han foreslog, at der i stedet for de mange herredsretter ligesom i Holsten blev oprettet særlige landskabs- og

amtsretter, der kunne holdes to eller fire gange om året under amtmandens præsidium. Herredsfogderne og godsernes justitiarer skulle have sæde heri, og i givet fald skulle der herfra kunne appelleres til Overretten⁵.

Allerede da U. A. Holsteins brev blev skrevet, havde Struensee gennem kabinetsordrer begyndt at tage fat på en reform af retsvæsnets, både i hertugdømmerne og i hele monarkiet. 1. maj 1771 kom der ordre til, at Overretten kun skulle befatte sig med justitssager, den skulle afsige dom, men ikke give befalinger. Den 14. juni 1771 fremkom Tyske Kancelli med en forestilling om en nyordning af Overretten. Den blev godkendt af kongen. Som bilag til forestillingen fandtes et reglement for Overretten. Det hed heri, at de forskellige retter og instancer i amterne skulle ophæves. I hvert amt skulle der kun være een ret. Dens medlemmer skulle være literati, som havde testimonium idoneitatis, vidnesbyrd om duelighed. Retterne skulle mødes hvert kvartal eller hver måned, eventuelt på skiftende steder. Amtmændene burde fritages for alle retslige opgaver, så de udelukkende kunne bruge deres tid til økonomiske og finansielle spørgsmål. Domkapitlets og Mårkærs undersåtter, som boede rundt om i de forskellige amter, skulle høre under den ret, i hvis område de boede. De nye retter skulle også afgive kendelse i militære og konsistorialsager, som ikke angik tjeneste og embede, og der måtte ikke føres processer for konsistorierne⁶.

Bestemmelserne om, at Overretten kun skal give sig af med justitssager, er i overensstemmelse med amtmand Wedels forslag, selvom det dog ikke med bestemthed kan siges, om Struensee har kendt dette. Derimod kan der ingen tvivl være om, at bestemmelsen i reglementet for Overretten om amtsretter osv. nås føres tilbage til U. A. Holstein, enten man nu har bygget på hans forslag af 19. maj, eller han på anden måde, direkte eller via Struensee, har påvirket Kancelliet. Iøvrigt var det, som Holstein foreslog for Slesvigs vedkommende, jo sådan set det samme, som blev gennemført i København ved oprettelsen af Hof- og Statsretten, og Holsteins brev synes at være et indicium for, at denne betydningsfulde reform ligeledes kan føres tilbage til den tidligere amtmand i Tønder. Nævnes kan det også, at da

Kancelliet den 2. juli 1771 meddelte Overretten indholdet af den kongelige beslutning, vedlagde man et eksemplar af forordningen af 15. juni 1771 om Hof- og Statsretten.

De ideer, som var fastlagt i reglementet for Overretten, må have fundet bifald hos Struensee, thi den 18. juni blev der udarbejdet en kabinetsordre for Danmark og Norge, hvorefter den samme nyordning med hensyn til justitsen — amtsretter osv. — skulle gennemføres der. Kabinetsordren kendes dog kun fra en kopibog, og man ved derfor ikke, om den virkelig er udsendt⁷.

Også i den følgende tid kom der kabinetsordrer, som skulle give retningslinier for reformarbejdet. Den 10. september 1771 blev det påny understreget, at retsvæsen og administration i by og på land skulle være adskilt, og 16. december 1771 fik Tyske Kancelli ordre til at lade generalprokurøren udarbejde udkast til en ny procesordning. Der skulle fastsættes bestemte frister for afslutning af sagerne, visse sager skulle behandles summarisk og uden advokater, og udgifterne til en retssag måtte ikke koste parterne mere, end sagen drejede sig om. Der skulle udarbejdes en sporteltakst for samtlige retter og en takst for advokaterne, og disse måtte ikke få betaling, før sagen var afsluttet. Iøvrigt skulle dommerne godkende deres regninger⁸. Det er sandsynligt, at også denne kabinetsordre på en eller anden måde kan føres tilbage til U. A. Holstein, i hvert fald falder de synspunkter, som findes i den, på det nøjeste sammen med de idéer, som U. A. Holstein havde kæmpet for som amtmand i Tønder, men der er også visse punkter, der nok så meget fører tanken hen på amtmand Wedels kritik.

I henhold til den givne ordre af 2. juli 1771 om nyordningen af retsvæsenet indsamlede Overretten et omfattende materiale om de faktiske forhold ude i amter og byer og udbad sig betænkning fra disse om forslaget. Der var dog ikke nogen særlig velvilje overfor dette, hverken hos de lokale myndigheder eller hos Overretten, og noget resultat af arbejdet forelå ikke, da Struensees skæbnetime kom den 17. januar 1772. Og de nye magthavere var alt andet end reformivrige. Alt gik videre i sin vante gænge. Også kabinetsordren af 16. december gav anledning til, at man indsamlede et omfattende materiale rundt omkring

fra, ikke mindst om de gældende sporteltakster. Heller ikke dette forslag fandt særlig velvilje, og Overrettens betænkning af 4. juli 1772 var i virkeligheden et forsvar for advokaterne og en afvisning af forslaget om, at disse ikke måtte få betaling, før sagen var afsluttet⁹.

De forskellige forslag og kabinetsordrer fortæller om de reformtanker, der var oppe i tiden. Struensees magtperiode blev kun et kort intermezzo, og der skulle komme til at gå lang tid, før gehejmekabinetministerens og hans partis idéer om retsvæsenet blev til virkelighed.

Bonde- og skrivefogder.

Herredsfogderne i 1500-årene var bønder, der havde erhvervet sig en del erfaring gennem praktisk deltagelse i retslivet som tingmænd eller sandemænd. De blev som regel rekrutteret blandt herredets mest fremtrædende mænd, og mange af dem tilhørte de storbondeslægter, som betød så meget i Nordlesvigs sociale liv. Af sådanne betydelige slægter, hvis medlemmer ofte har beklædt herredsfogedembederne, kan nævnes Taysen i Stubæk¹⁰, Bennick i Rinkenæs¹¹, Outzen i Roost, Nissen og Henriksen på Hajstrupgård¹², Nissen på Oldemorstoft¹³, Holm i Havervad m. fl.

I løbet af 1600-årene blev det efterhånden mere og mere almindeligt, at bondefogderne blev erstattet af folk, der havde fået en praktisk skriveruddannelse, eller havde tjent ved et kgl. eller hertugeligt hof. Bertel Jørgensen i Als Sdr.-herred (ca. 1647—1658) havde tidligere været kammertjener hos hertugen¹⁴. Heinrich Klie i Hviding (d. 1671) havde været enspænder i kongens tjeneste¹⁵, og Troels Bertelsen i Nr. Rangstrup herred (1676—1714) havde i otte år været dronningens lakaj¹⁶. Før Matthias Lange blev herredsfoged i Hviding (1673—1726), havde han i seks år tjent hos amtmand Reventlow som skriver¹⁷, og Chr. Dreyer, viceherredsfoged i Tyrstrup herred fra 1690, havde haft forskellige skriverstillinger i Bergen og i København, hvor han bl. a. arbejdede ved den store matrikel¹⁸. I de gottorpske herreder var udviklingen nogenlunde som i de kongelige områder, og der var adskillige af herredsfogderne, der havde været her-

tugelige skrivere, som f. eks. Christoffer Schriver i Sdr. Rangstrup herred († 1654)¹⁹, Bernhard Casper Kamphøveier i Rise herred (1672—1684, 1689—1714)²⁰ og Chr. Bahr i Højer herred, der 1698 blev adjungeret svigerfaderen Fedder Lund²¹.

Overgangen fra bondefogder til herredsfogder med tjener- eller skriveruddannelse skyldes ikke et bestemt påbud fra oven, men var resultatet af en udvikling, der begyndte omkring midten af 1600-årene og næsten var fuldført et halvt århundrede senere. I begyndelsen var det dog således, at en herredsfoged, der ikke var af bondeslægt, godt kunne blive afløst af en bondefødt mand. Og endnu ned i 1700-årene kan man i de mindre jurisdiktioner finde bønder som herredsfogder.

Mens de bondefødte herredsfogder næsten alle var født på den egn, hvor de fik deres virke, er det forståeligt, at der skele en ændring i dette forhold, da skriverne og tjenerne overtog deres embeder. Betragter man de herredsfogder fra sidste halvdel af 1600-årene, som ikke var bønder, viser det sig dog, at en stor del af dem — uden tvivl de fleste — var nordslesvigere, kun et par stykker er påviselig af tysk afstamning. Der mangler dog oplysninger om flere af herredsfogdernes fødested, men selvom enkelte af disse også kan være fra Tyskland og Holsten, kan det dog fastslås, at selv efter at det var blevet sjældnere at vælge herredsfogderne ud af bøndernes kreds, var det ikke almindeligt, at disse kom sydfra. Dansk var stadig retssproget i store dele af Nordslesvig, ikke mindst i hele Haderslev amt, og det var derfor vanskeligt at benytte folk med et fremmed sprog til disse stillinger. Også på dette område skulle der ske en stor forandring i 1700-årene.

Studerede herredsfogder.

Allerede inden 1700 var der foruden de gamle bondefogder og de mere moderne »skriverfogder« kommet en hel anden slags herredsfogder. Flere steder var det nu akademikere, literati som de blev kaldt, der havde indtaget bondens eller skriverens plads. Den første universitetsuddannede herredsfoged i Nordslesvig er vistnok Nicolai Nissen i Oldemorstoft, som havde studeret i Helmstedt og i 1655 blev herredsfoged i Vis herred efter faderen

Lorenz Nissen²². Tyskeren Johan Horstmann, der var herredsfoged i Tyrstrup herred ca. 1659—1676, havde været på universitetet i Rostock²³, der også var blevet besøgt af Heinrich Eckleff, som var herredsfoged i Tønder herred 1674—1681²⁴. Johs. Keding i Haderslev herred, der i 1688 fik ekspektance med successionsret efter faderen, havde besøgt universitetet i Jena²⁵. Det er muligt, at der kan have været andre studerede herredsfogder²⁶, men deres tal har dog ikke været stort i tiden før 1700.

Det var først efter 1700, denne udvikling for alvor tog rigtig fart. Men det varede dog nogen tid, inden akademikerne helt havde sejret. Og når der i første halvdel af 1700-årene stadig fandtes et forholdsvis stort antal herredsfogder, som var født i Nordslesvig, skyldtes det uden tvivl, at der endnu på denne tid var en del af fogderne, der var ustuderet. I en del tilfælde mangler der oplysninger om herreds- og birkefogdernes uddannelse i første halvdel af 1700-årene, nemlig om 34 af 77. Af resten vides 22 med sikkerhed at have studeret, heraf i hvert fald de 21 i Kiel eller ved andre tyske universiteter, to var bønder, een havde været kammertjener, to havde virket som skrivere eller forvaltere, og om otte ved man kun, at de ikke havde studeret. Antallet af studerede og ikke-studerede retsbetjente kunne herefter synes at have været lige stort, men det er dog sandsynligt, at langt de fleste af de 34, om hvis uddannelse der mangler oplysning, ikke har haft nogen akademisk uddannelse. En del af dem har uden tvivl været simple bønder — det gælder især ved de mindste embeder — mens mange af de andre først har været skrivere eller lignende.

Den udvikling, som begyndte i 1600-årene, var langt fra afsluttet omkring 1700. De akademisk uddannede herredsfogder begyndte at gøre sig mere og mere gældende, især i de store embeder. Men selv her findes der stadig nogle årtier ind i århundredet ikke-akademiske fogder, idet bondefogderne dog var næsten helt forsvundet. I de vigtigere embeder på fastlandet kan man regne med, at embederne er beklædt med universitetsuddannede herredsfogder fra følgende år: Frøs og Kalvslund herreder 1747, Gram herred 1732, Haderslev herred 1688, Hviding herred 1726, Tyrstrup herred 1726, Højer herred 1698, Lundtoft

herred 1724, Tønder herred 1732 (1711), Rise herred 1704, Sdr. Rangstrup herred 1747, Nybøl herred ca. 1735²⁷. Som man vil se, er der ingen væsentlig forskel på de enkelte egne af Nordslesvig, og når man tager forholdene i betragtning, må overgangen siges at have fundet sted indenfor et ret kort spænd af år, og omkring 1750 sad der uddannede jurister i så at sige alle vigtigere herredsfogedembeder i Nordslesvig.

Ser man bort fra de kongerigske enklaveembeder, blev der i årene 1751—1800 udnævnt 44 herredsfogder i Nordslesvig. Der mangler oplysning om uddannelse for de seks' vedkommende, af de resterende 38 havde de 31 studeret, heraf havde tre udelukkende absolveret deres studier i København, mens 26 havde studeret i Kiel og ved andre tyske universiteter, heraf een dog også i København. Om to af fogderne ved vi, at de har studeret, men kender ikke universitetet. Desuden var der to, heraf een militær, som var bleven prøvet af overretten, mens fire havde været skrivere og een var militæruddannet.

De tysk uddannede jurister havde nu absolut og uomtvisteligt erobret domsmagten i Nordslesvig, og i tiden fra 1801—48 blev deres eneherredømme endnu mere absolut. Af de 44 herreds- og birkefogder fra denne periode havde de 43 studeret i Kiel og ved andre tyske universiteter, og kun een af disse 43 vides også at have besøgt universitetet i rigets hovedstad. Om en enkelt mands studiested mangler der oplysninger. Mere absolut dominerende kunne den tyske universitetsuddannelse ikke have været.

Bondebirker.

Kun i de små embeder, først og fremmest i bondebirkerne, kunne forholdene i Sønderjylland endnu omkring 1750 være ret primitive. I Varnæs birk, der kun bestod af den store landsby af samme navn, var Jep Asmussen birkefoged til 1735. Han var bonde, og det blev senere sagt om ham, at han hverken havde kunnet læse eller skrive. Hans efterfølger var fuldmægtig på amtstuen. Da han døde i 1739, blev embedet søgt af Henning Detlefsen, der var gårdmand i Varnæs, men var født i Angel. Han havde ikke studeret, men mente alligevel, at han kunne

betjene embedet, da »de fleste herredsfogder i hele landet ligesom jeg er ustuderede folk«. Påstanden var jo en noget letsindig omgang med sandheden, og for Varnæs bøndernes skyld må man håbe, at hans ytring om, at de tidligere birkefogder ikke har haft det ringeste kendskab til ret, ikke er bedre funderet. Henning Detlefsen tilbød at betale 150 rdl. til velgørende formål. Det får så stå hen, om det var af den grund, han virkelig fik embedet, eller det bare skyldtes, at dette hidtil havde fulgt hans gård. Nogen grundfæstet tillid til retsvæsnen i de små — ikke særlig talrige — bondebirker giver denne besættelse imidlertid ikke. Man bliver heller ikke beroliget ved at høre, at Detlefsens søn overtog stillingen, da han var 18 år gammel²⁸.

Det havde tidligere været således i hertugens områder, at amtmanden her kunne udnævne retsembedsmænd — især i birkerne. I 1730 blev dette dog ændret, idet regeringen fastslog, at både herredsfogder-, birkefogder- og tingskriver-embeder for fremtiden skulle besættes af kongen selv²⁹. Udviklingen i Varnæs viser, at denne ændring ikke har haft nogen særlig betydning for de små embeders vedkommende, ganske simpelt fordi indtægterne var så små, at det var umuligt at få kvalificerede folk til dem. Spørgsmålet kunne kun løses ved at lægge disse små embeder sammen med andre.

Eksamen for herredsfogder.

Overgangen fra ikke-studerede til akademisk-uddannede herredsfogder i de vigtigere embeder fandt som nævnt sted i løbet af ret kort tid. Man kunne have ventet, at dette systemskifte skyldtes en bevidst indgriben fra regeringens side, men dette har dog ikke været tilfældet. Der blev ikke i hertugdømmerne som i Kongeriget udstedt noget almindeligt påbud om en tvungen juridisk eksamen for vordende dommere. Derimod havde kongen den 19. dec. 1710 befalet, at alle bysekretærer, inden de blev valgt og fik bestalling, skulle henvende sig til regeringen i Glückstadt for derfra at få vidnesbyrd om duelighed³⁰. En tilsvarende tvungen prøve for advokater blev påbudt ved advokatordningen af 1740³¹, og i 1777 indførtes der eksamen for de teologiske kandidater.

Selvom der altså ikke var tale om nogen almindelig prøve for vordende retsembedsmænd, så har man dog allerede på et ret tidligt tidspunkt nu og da forlangt, at vordende herredsfogder skulle lade sig prøve af overretten. Da amtsinspektør Balzer Bentzens søn Nic. Hinrich Bentzen i 1726 søgte herredsfogedembedet i Hviding herred, resolverede kongen, »at fordi det var et dommerembede, og man ville have nærmere oplysning om ansørgernes dygtighed, alder, og hvor de har studeret, så ville hr. amtsinspektøren gøre vel i at sende sin ovennævnte søn til Overretten på Gøttrup for der at indstille (sistiren) sig til eksamen og få et testimonium idoneitatis, hvilket sammen med oplysning om hans alder og om, hvortil og hvor han havde studeret, skulle indsendes til kongen til nærmere resolution«³².

Denne resolution må sikkert ses som et udtryk for, at der indenfor administrationen var ønske om at få herredsfogedembederne besat med juridisk uddannede mænd. Da der i 1746 skulle udnævnes en ny herredsfoged i Rise herred, udtalte amtmanden da også, at det burde være en literatus, da herredsfogden var medlem af underkonsistoriet. Det blev tyskeren Joh. Benjamin Ernesti, der i 12 år havde været auditør og havde studeret i Kiel, som fik embedet³³.

Efterhånden blev det mere almindeligt at underkaste vordende herredsfogder en prøve. I 1772 blev det således pålagt kaptajn Johann Stephan Schwabe at henvende sig til Overretten for derfra at få et vidnesbyrd om, at han var egnet til at beklæde den stilling som herredsfoged i Sdr. Rangstrup herred, han var ansøger til³⁴. Lorenz Paulsen blev i 1784 birkefoged i Løgumkloster birk, efter at han året før var blevet eksamineret af Overretten, som erklærede, at han havde »ret gode praktiske kundskaber« og ikke var uskikket til embedet³⁵. Prøven synes tidligere især at have været beregnet for folk, som ikke havde studeret ved noget universitet, men efterhånden kom den dog også til at omfatte juridisk uddannede folk. Hans Outzen, der blev Lorenz Paulsens efterfølger i Løgumkloster, havde studeret både i Kiel og i København, men alligevel fik han i 1786 en erklæring fra Overretten, svarende til den hans forgænger havde fået³⁶.

Spørgsmålet om en almindelig prøve for jurister blev i 1783

*Peter Bogislaus Carstens,
landsfoged eller herredsfoged
på Ærø 1807—43.*

taget op af kancelliet. Universitetets kurator, Ditlev Reventlow til Emkendorf, redegjorde herfor i en skrivelse til professor Trendelenburg³⁷ af 28. marts. Den gode virkning, som den teologiske prøve havde haft på teologernes flid og anstrengelser, havde fremkaldt den tanke, at det ville være nyttigt at give en tilsvarende opmuntring til de juridisk studerendes flid og anstrengelser. Det kunne gøres derved, at man bandt de to overdikasterier til visse forskrifter på samme måde, som det ved den teologiske prøve var sket med Overkonsistoriet. Der kunne gives tre karakterer, den højeste kun til dem, der havde indsigt i lensret og tysk statsret. Trendelenburg mente ikke, det ville være vanskeligt at indrette en sådan eksamen, og ordningen af 1777 for teologerne måtte lægges til grund. Der skulle også være prøve i sprogkundskab, nemlig tysk og latin, i logik, praktisk filosofi m. m. Han ønskede, at eksamen blev holdt ved universitetet, men på en sådan måde, at dikasterierne ikke blev fornærmet. Der skulle være tale om en eksamen for åbne døre, hvor der blev ført protokol, og testimonium skulle sendes til Tyske Kancelli. Iøvrigt

skulle den nuværende eksamen ved dikasterierne bevares. Han henviste iøvrigt til, at man i Preussen havde en over-eksaminations-kommission for dem, der ønskede at komme til at beklæde juridiske embeder³⁸.

Resultatet af overvejelserne blev, at der i 1785 ved Kieler universitetets filosofiske fakultet blev indført en særlig eksamen for jurister i de videnskaber, der hørte under dette fakultet. Ingen, som ikke havde underkastet sig denne prøve, kunne få adgang til den juridiske eksamen ved Overretten på Gottorp og i Glückstadt. Bestemmelserne blev dog ikke overholdt, og en kgl. forordning af 13. april 1787 fastslog, at alle juridiske studenter skulle høre forelæsninger over filosofi og matematik. Den, der ville gøre sig håb om et embede ved de højere kollegier eller andre vigtige embeder, skulle fremlægge bevis for, at han også havde fulgt forelæsninger over historie og jus publicum, over stats-, finans- og kameralvidenskab³⁹.

Den prøve for jurister, som altså fandtes allerede før 1783, var dog ikke særlig almindelig, i 1791 blev der kun prøvet 8 kandidater, 1792: 9 og 1793: 6⁴⁰. En nyordning af den juridiske eksamen blev gennemført ved forordning af 18. december 1795⁴¹. Begrundelsen var, at det »var af den største vigtighed, at de, der ville træde ind i statens tjeneste i justitsfaget som rådgiver eller sagfører eller i øvrigheds-, rets- og andre embeder, besad den dertil nødvendige færdighed og viden«. Forordningen fremhævede således ønskeligheden af at prøve de vordende jurister, men den var ikke ensbetydende med, at der blev indført eksamens- tvang for de højere retslige og administrative embedsmænd, selv om den var et vidnesbyrd om regeringens indstilling på dette punkt. Det blev da også i slutningen af forordningen udtalt, at »kandidaterne kan vente, at vi med velbehag vil lægge mærke til det rosværdige gode resultat af deres anstrengelser, og at beskaffenheden af deres vidnesbyrd vil have afgørende vægt, når ledige embeder og stillinger skal besættes, forudsat at forholdene iøvrigt er lige«.

Mens man tidligere kunne blive eksamineret, når man ønskede det, skulle der for fremtiden kun afholdes eksamen een gang om året. De, der var født i Slesvig, skulle eksamineres af Overretten,

holstenerne af regeringen i Glückstadt. Således som foreslået i 1783 skulle der være tre karakterer, og afskrift af eksamensprotokollen skulle indsendes til Tyske Kancelli. Eksaminanderne skulle også have lejlighed til at vise, hvor godt et kendskab de havde til ældre og nyere sprog, til historie og statsforvaltning, filosofi, politik og statistik. Fra 1834 blev eksamen afholdt ved den nyindrettede overappellationsret⁴².

Forholdene i enklaverne.

I Hertugdømmerne var der således ikke noget påbud om, at dommerembederne skulle besættes med studerede folk, kun en administrativ praksis⁴³. I Kongeriget var forholdene lige modsat, her havde man ved forordning af 1736 fået den tvungne juridiske eksamen, idet det var blevet fastslået, at »ingen studiosus må søge dommerembede eller andre civile embeder, som har med justitsvæsenet at bestille, uden at han er offentlig eksamineret af fakultetet«. Men dels blev bestemmelsen ikke overholdt, dels var det så at sige kun de såkaldte danske jurister, der blev dommere ved underinstanserne, og denne juridiske eksamen var af meget ringe værdi. Af samtlige underdommere i Kongeriget var der ca. 1750 knap 60 eksaminerede, eller ca. 30 pct., og heraf var kun to akademiske jurister. På dette tidspunkt var så at sige alle herredsfogderne ved de større embeder i Nordslesvig universitetsuddannel, selv om man ikke her havde nogen lovbestemmelse om eksamen eller akademisk uddannelse. I århundredets løb skete der dog en ændring i Kongeriget, idet de fleste underdommere efterhånden var eksamineret; endnu i 1790 var der blandt disse dog kun 16 med latinsk juridisk eksamen⁴⁴.

Også i Nordslesvig fandtes der retskredse, i hvilke de kongerigske bestemmelser var gældende, det var i de såkaldte enklavejurisdiktioner i Vestslesvig, Ballum og Møgeltønder birker samt Lø herred vest og nordvest for Tønder, Lustrup Birk og Riberhus birk, der blev oprettet 1735. Riberhus birk var forenet med byfogedembedet i Ribe, mens Lustrup birk var et privat birk, hvortil Schack'erne på Schackenborg havde kaldsretten, indtil den i 1807 blev afstået til kongen, hvorefter birket i 1812 blev forenet med Riberhus birk. Ballum og Møgeltønder birker hørte

ligesom Lustrup birk under Schackenborg indtil 1812, da kongen erhvervede birkeretten; de blev forenet i 1810. Lø herred hørte under Trøjborg indtil 1812, da jus proponendi blev overdraget til kongen⁴⁵. Det forenedes 1844 med Ballum-Møgeltønder birker⁴⁶.

Ligesom i Slesvig var birke- og herredsfogderne i enklaverne oprindelig bønder. Men senere blev der en betydelig forskel på retsbetjentenes uddannelse i de to områder. I nyere tid var de i hertugdømmet næsten altid akademisk uddannet; anderledes var det i enklaverne. Her virkede der i første halvdel af 1700-årene 14 herreds- og birkefogder, men der findes kun få oplysninger om deres uddannelse. To havde studeret i København, een i Kiel, Halle og Jena, mens een havde været skriver. Af de 15 fogder fra tiden 1750—1800 havde de seks været immatrikuleret ved universitetet i København, af de øvrige var i hvert fald de to skrivere, mens fem var danske jurister.

Forholdene i de private retsområder adskilte sig ikke fra forholdene nordfor Kongeåen, hvor ikke mindst de private birkedommere holdt sig på et meget lavt uddannelsesstrin og ikke var højt estimeret i samtiden⁴⁷. Her som der var det altfor ofte gods-ejerens private tjener, forvaltere eller skrivere, som overtog dommerembederne. Det fremgår også tydeligt af udnævnelsesbrevene fra enklaverne, at de vordende dommere ikke altid havde nogen juridisk uddannelse, når de blev udnævnt, for brevene gjorde det ofte til en betingelse for overtagelse af embederne, at de nyudnævnte aflagde eksamen⁴⁸.

Den danske juridiske eksamen gav dog ikke nogen garanti for kandidaternes kendskab til retsvidenskab. Selv om den aflagdes for fakultetet i København, kunne den i ældre tid tages på en månedstid, og bedre blev det ikke, når den i henhold til resolution af 5. april 1787 blev aflagt udenfor fakultetet, for lokale eksaminatorer. Det var isøvrigt grev Schack, der gav anledningen til denne resolution. Han havde overdraget skriverembedet ved Lustrup birk til en af sine tjenere, men da indtægterne kun var 12—16 rdlr., havde denne ikke råd til at tage eksamen i København⁴⁹.

Forholdene bedredes betydeligt efter 1800. I Riberhus-Lustrup-

birk var der fra 1830 akademisk uddannede folk, og også i de tre sydligere jurisdiktioner var der tale om mere kvalificerede mænd, selvom ingen af de dommere, der virkede her efter 1800, havde taget eksamen ved universitetet⁵⁰.

Der er således ingen tvivl om, at enklavesognerens retsbetjente i uddannelse stod tilbage for deres kolleger i de slesvigske retskredse. Her havde man efter 1750 næsten kun akademiske dommere, i enklaverne nøjedes man med den mindre juridiske eksamen, som kun kendtes i Kongeriget. Kunne man ikke få lokale folk med denne eksamen, var man næsten altid nødt til at hente embedsmændene i Kongeriget. De slesvigere, som ville være jurister, studerede så at sige altid i Kiel eller ved andre tyske universiteter. Men så fine jurister behøvede man ikke i enklaverne, for hvad kendte de til kongerigsk lov, den lov, man levede under herovre.

Årsagerne til den forskellige udvikling i enklaverne og i Slesvig.

Grunden til, at forholdene udviklede sig så forskelligt i de to områder, må først og fremmest søges i de to forhold: de sønderjyske retsbetjentes bedre økonomiske stilling og påvirkningen fra Tyskland.

Der var i Slesvig og i enklaverne en afgørende forskel i den administrative struktur. Nordpå var de fleste bønder fæstere under private godser, hvilket medførte en forringelse af herredsfogedembedernes betydning. Birkerne indskrænkede i nogen grad antallet af de undersåtter, der hørte til deres herred, og skifterne, som var en ikke uvæsentlig indtægtskilde, havde de overhovedet intet at gøre med før i 1793 og senere. Den kongerigske dommerstands økonomiske vilkår var derfor dårlige, og man må heri se den væsentligste årsag til, at det efter 1736 ikke lykkedes at give Kongeriget en dygtig og effektiv dommerstand⁵¹. I Slesvig var forholdene ganske anderledes, idet der her, bortset fra Lundtoft herred, Sundeved og egnen omkring Gram kun var meget få adelige fæstere. I mange tilfælde var to herreder forenet under een foged, og selvom en del af retsforretningerne var hen-

lagt under andre myndigheder, var dommernes økonomiske kår alligevel forholdsvis gode.

Fra 1788 foreligger der en række oplysninger om de kongerigske retsbetjentes indtægter. For de kgl. embeders vedkommende var de kun i ganske få tilfælde på over 300 rdlr., og indtægterne på under 200 rdlr. var ganske almindelige. De faste indtægter var ofte større end i Nordslesvig; det var accidenserne, der svigtede. I de private birker var den årlige indkomst endnu mindre, meget sjældent over 200 rdlr., og oftest under 100 rdlr.⁶².

Fra Haderslev, Åbenrå og Løgumkloster amter foreligger der tilsvarende oplysninger fra 1771, der viser, at indtægterne her gennemgående var dobbelt så store som i Kongeriget. I Frøs og Kalvslund herreder 366 rdlr., i Hviding og Nørre Rangstrup herreder 472 rdlr., i Gram herred 494 rdlr., i Haderslev herred 490 rdlr., i Tyrstup herred 437 rdlr., i Rise herred med Varnæs birk 810 rdlr., i Sdr. Rangstrup herred 239 rdlr. og i Løgumkloster birk 200 rdlr.⁶³.

Der var således en afgørende forskel mellem retsbetjentenes indtægter i Nordslesvig og i Kongeriget. De gode indtægter i Slesvig var forudsætningen for, at det i Sønderjylland lod sig gøre at besætte de fleste embeder med fuldt kvalificerede folk. Men det er dog næppe hele forklaringen. Hvorledes, spørger man, er den tanke i det hele taget opstået, at herredsfogden helst burde være en literatus? Hvorfor begynder man i Sønderjylland at få akademiske dommere længe før end i Kongeriget? Der kan næppe være tvivl om, at denne udvikling er sket under stærk indflydelse af forholdene i Tyskland. Her havde man fra gammel tid ligesom i Danmark nævninge og ustuderede herredsfogder (Schultheis), men på et forholdsvis tidligt tidspunkt, delvis allerede i 1500-årene, skete der en ændring heri. De studerede embedsmænd — først og fremmest amtsforvaltere og amtmænd (Rentemeister) — kom efterhånden til at spille en større rolle som dommere, delvis fordi nævningene selv henviste de vanskeligere sager til dem. Også på dette punkt er der afgørende lighedspunkter mellem udviklingen i Tyskland og Sønderjylland, hvor det dog væsentligst kun var amtmanden, der overtog en del af herredsfogdens virkeområde. Efterhånden blev fogderne i

Tyskland, både i byerne og i de større embeder på landet, retslærde, men i de mindre landjurisdiktioner blev de ved med at være ustuderet. Nævningeinstitutionen mistede efterhånden sin betydning⁵⁴.

Den retslige og administrative udvikling i de forskellige tyske stater frembyder meget store lighedspunkter. Thi hvad de studerede råder lærte ved andre fyrstehoffer eller på de tyske universiteter, bragte de til anvendelse der, hvor de fik deres virke. Og hertugdømmerne var ingen undtagelse, thi de folk, der styrede dem, enten de sad i København, i Slesvig eller i Glückstadt, havde næsten alle fået deres uddannelse i Tyskland, ja nogle var endda indvandrede tyskere⁵⁵. Også her trængte den opfattelse igennem, at dommerstanden skulle bestå af skolede jurister.

Først var det selvfølgelig de højere domstole, der blev besat med lærde folk. Allerede landretsordningen af 1573 regner hermed⁵⁶, og efterhånden trængte den tyske skik igennem også ved underretterne.

Denne udvikling fik betydning for dommerstandens uddannelse, men også for dens nationale oprindelse, idet den i så høj grad fremmede tilvandringer fra helstatens tysksprogede område. Den fik dog også på anden måde afgørende indflydelse på udviklingen i Sønderjylland. De på tyske universiteter uddannede herredsfogder og advokater fremmede i høj grad brugen af det tyske sprog i retsforhandlinger, de dansktalende sønderjyders medvirken i retslivet blev mere og mere indskrænket, mere og mere meningsløs. Pastor Dyssel siger i sin Indenlandsrejse, at: »hele almuen næppe forstår en tysk periode i sammenbæng . . . min herre forestiller sig lettelig denne urimelighed: at otte danske bønder som stokkemænd skal anhøre, hvad to tyske rabulister mundhugges om på tinget⁵⁷. Også de gamle danske retsregler blev skubbet til side, thi på de tyske universiteter var det først og fremmest romerretten, som blev doceret. Selvom denne vel aldrig blev almindelig godkendt, blev recipe-ret, i Slesvig, kom den dog på forskellig måde til at betyde en hel del⁵⁸, og med den og juristernes uddannelse på de tyske universiteter fulgte de mange fremmedartede, væsentligst latinske, juri-

diske udtryk, som gjorde retssproget til et kaudervælsk, som selv den tysksprogede ikke-jurist måtte give op overfor. Den lærde dommerstand betød et yderligere skridt — et stort skridt endda — henimod Sønderjyllands fortyskning.

Hvorfra kom retsbetjentene?

I ældre tid var herredsfogderne bønder, og det vil sige, at de i næsten alle tilfælde var født på egnen, som regel endda i herredet. Noget anderledes blev det, da skriverne og lakajerne begyndte at gøre sig gældende. En tjener måtte jo kunne tale sin herres sprog, og herrerne i Nordslesvig var næsten altid tyske, holstenere eller indvandrede. Den herredsfoged, der kom fra skrivestuen, måtte også være fuldt ud fortrolig med tysk, som næsten overalt var administrationssproget. Og da akademikerne for alvor begyndte at gøre sig gældende, var det naturligt, at de enten kom fra tysktalende egne eller i hvert fald fra hjem med tysk kultursprog. Det var slet ikke så let for en dreng, der var vokset op i en ren dansk egn, og som knap kendte et tysk ord, at skabe sig en akademisk karriere. Det kunne gøres, men vejen var træls. På forhånd må vi, efter det vi ved om landets forhold og om herredsfogdernes uddannelse, regne med, at en ikke helt ringe del af de nordslesvigske herredsfogder har været tysk, enten ved at være født i tyske egne eller i tyske hjem.

I den følgende tabel belyses retsbetjentenes afstamning. Justitiarerne på de adelige godser er ikke medtaget undtagen for Gram gods' vedkommende, og da kun i de få tilfælde, hvor de ikke samtidig har beklædt andre retsbetjentembeder. Dette skyldes især det praktiske hensyn, at det har været umuligt at skaffe fuldstændige oversigter over justitiarerne. Hertil kommer, at disse stillinger i ældre tid ofte blev besat med folk, som allerede tidligere var embedsmænd. Et kancellipatent af 5. marts 1799 fastslog dog, at dette ikke måtte ske uden kongelig tilladelse. Og året efter blev det påbudt, at kun folk med juridisk eksamen måtte virke som justitiarer, og at ansættelse af nye justitiarer skulle anmeldes for Overretten. Efter ordningen af de adelige godsers retsvæsen i 1805 skulle de indsatte embedsmænd bekræftes af kongen og betragtes som kgl. embedsmænd⁵⁹. I 1800-

årene var det ofte advokater eller embedsmænd fra byerne, der beklædte disse embeder.

Statistikken omfatter heller ikke officialen i Christiansfeld og kogsinspektørerne, der havde en stilling, svarende til de adelige justitiarers. I tallene er også medregnet herredsfogderne i Vis herred og i de gråstensk-augustenborgske områder⁶⁰.

*Oversigt over herreds- og birkefogdernes afstamning
1700—1848.*

	De slesvigske områder				Enklaverne			
	1700- 50	1751- 1800	1801- 48	ialt	1700- 50	1751- 1800	1801- -48	ialt
Nordslesvig	31	16	14	61	5	6	3	14
Kongeriget	1	2		3	5	3	4	12
Dansk Sydslesvig	3		3	6				
Tysk Sydslesvig	6	14	14	34				
Holsten	2	7	9	18			1	1
Tyskland	6	3	4	13				
Norge		1		1		1		1
Ubekendt	28	1		29	5	4		9
Ialt	77	44	44	165	15	14	8	37

Ser man bort fra enklaverne, omfatter statistikken ialt 165 personer. Heraf mangler der oplysninger om 29 personer, næsten alle fra tiden 1700—50. Af de resterende 136 var 71 fra de danske områder, 65 fra de tyske. Når der er så forholdsvis mange fra Sydslesvig, skyldes det, at en del af herredsfogderne var kommet til verden i de sydslesvigske byer, hvilket i og for sig ikke er mærkeligt. Slesvig var jo en embedsmandsby frem for nogen, og Flensborg var hertugdømmets største by. De, der er født i de sydslesvigske købstæder, er i oversigten anbragt under det tyske Sydslesvig, en placering, hvis rigtighed måske kan diskuteres for Flensborgs vedkommende. Forholdene her var jo nationalt set meget blandet. Men da herredsfogderne væsentligst kom fra socialt højerestående befolkningsklasser, som i Sydslesvig næsten altid havde tysk kultursprog, er der ingen tvivl om, at også flensborgerne i næsten alle tilfælde var fra tyske hjem.

Selv om oplysningerne fra de første 50 år er ret mangelfulde, er der dog ingen tvivl om, at der i denne periode ikke fandtes

så mange indvandrede sydfra, og at de indfødte nordslesvigere på denne tid endnu har spillet en dominerende rolle. Man må dog gøre sig klart, at selv om de fleste af disse måske nok har været fra dansktalende hjem, var der også en del af dem, som stammede fra tyske slægter, som kun i een eller to generationer havde boet i Nordslesvig og derfor havde bevaret deres tyske kultur; andre har tilhørt gamle indfødte slægter, som i kraft af embede, virksomhed eller uddannelse var blevet forflyttede. Forholdene er her de samme som ved amtsforvalterne. En vurdering, der alene bygger på en fødselsstatistik, kan derfor ikke blive rigtig. I virkeligheden er det tyske indslag i Nordslesvigs dommerstand før 1750 større, end de nøgterne tal i en fødselsstatistik kan vise. Det samme gælder selvfølgelig i lige så høj grad efter 1750, da de danskfødte i forvejen er i betydelig mindretal, nemlig 1751—1800: 19 danskfødte mod 24 tyskfødte og 1801—48: 17 danskfødte mod 27 tyskfødte. Af disse 36 danskfødte var to født i Kongeriget og een i Norge. Ser man lidt nærmere på fordelingen indenfor de enkelte amter, viser det sig, at der er visse forskelligheder. Mærkeligt er det, at der var forholdsvis flest tyskere i landsdelens nordligste amt, Haderslev, hvor der i perioden 1750—1848 var seks nordslesvigere, een fra kongeriget og een nordmand, men 17 tyskere. I Tønder og Løgumkloster amter var der ni danskfødte og syv tyskfødte, i Åbenrå amt og Lundtoft herred er tallene fem og syv.

Retsbetjentenes sociale oprindelse.

Mange af herredsfogderne kom fra tysktalende egne, næsten uden undtagelse havde de fået deres uddannelse på tyske universiteter. Men skal man helt klarlægge deres nationale tilhørsforhold, vel også deres nationalpolitiske betydning, er det vigtigt også at kende deres sociale afstamning. Standens almindelige indstilling overfor dansk og tysk kultur såvelsom dens almindelige omdømme i befolkningen må i høj grad have været præget af, om dens medlemmer kom fra hjem på et højt socialt niveau, eller om de var vokset op i småkårshjem. For siden middelalderen havde det jo været således, at overklassen i Slesvig havde været tysk, med tysk sprog, præget af tysk kultur, og tysk blev

derfor også det fine sprog. Spørgsmålet får selvfølgelig ikke mindst betydning for dem, der var født i Nordslesvig eller den danske del af Sydslesvig⁶⁰.

*Oversigt over de nordslesvigske retsbetjentes sociale oprindelse
1750—1848*

	Nordsl.	Konge- riget og Norge	Dansk Sydsl.	Tysk Sydsl.	Holsten	Tyskland	Ube- kendt	Ialt
Embedsmænd, advo- kater og officerer...	23	2	2	19	12	4		62
Bypatriciatet	2	1		2				5
Forpagtere	2							2
Skipperne	4							4
Gæstgivere og bræn- devinsbrændere ...	2							2
Håndværkere	2			1				3
Ubekendte	5	1	2	6	5	5	1	25
Ialt, ...	40	4	4	28	17	9	1	103

Tallenes tale er klar og tydelig. Herredsfogderne er i overvejende grad kommet fra embedshjem, 62 af dem, om hvem der foreligger oplysninger, var embedsbørn, lige ved 80 pct. Alle de, der kom fra de tyske egne, tilhørte overklassen, men også de fleste nordslesvigere var rekrutteret herfra, selv om der dog her er otte, som var vokset op under mere beskedne kår.

Nationale problemer.

Gør man regnskabet op, kan man sige, at af de 103 herredsfogder og birkefogder, som har virket i de slesvigske retskredse 1750—1848, var 54 vokset op i de tyske områder, af de øvrige 49 kom fire nordfra. Af de 44, som var født i de danske dele af Slesvig, kom 25 fra embedshjem, fire fra andre socialt højere stående hjem. Selvom det kan være farligt at generalisere, tør man dog nogenlunde regne med, at i hvert fald 83 af herredsfogderne enten var født i tyske egne eller vokset op i hjem, hvor man talte tysk eller følte sig nær knyttet til tysk kultur. Kun 12 af de 103 kan med nogenlunde sikkerhed siges at være af rent dansk afstamning. Socialt såvel som gennem deres uddannelse var de nordslesvigske herredsfogder præget af tysk sprog, tysk

kultur, tysk retsopfattelse. De var børn af overklassen, de var de tyske universiteters disciple. Underligt var det vel ikke, om deres sind vendte sig bort fra Danmark, da nationalismens lidenskaber skille vandene i det slesvigske land.

Vender vi os fra Slesvig til enklaverne, møder vi helt andre forhold her. Rettens embedsmænd var enten indfødte, eller de var indvandret fra Kongeriget, kun en eneste vides at være kommet til verden sønden for Skelbækken. Og de, der havde studeret, havde besøgt universitetet i monarkiets hovedstad. Her levede menneskene under dansk ret, her dømte folk, der var og følte sig som danske, her sad dommere, der havde fået samme uddannelse — omend den tit var ringe — som dommerne nordfor Kongeåen. Det var som to verdener. Og alligevel var menneskene i de slesvigske og de kongerigske retskredse af samme rod, deres vilkår var de samme, deres sprog, deres tankesæt ens, tit boede de gård om gård, for grænsen mellem de to verdener var ikke trukket med en lineals streg, ej heller fulgte den gamle skel, bæk eller bakke, den gik ud og ind i den enkelte landsby. En kongerigsk gårdmand kunne have en slesvigsk nabo.

Grænsen var tilfældig, den skyldtes ejendomsforhold i middelalderen. Fordi Møgeltønderhus fra gammel tid hørte til bisoppen i Ribe, fordi dronning Margrethe skænkede Trøjborg til samme bispestol, fordi andre gårde og huse hørte under institutioner i Ribe, kom disse bønder til at leve under en anden lov, derfor blev deres sind aldrig vendt sønderud. Historiens tilfældigheder — men tilfældigheder, der på mange måder kom til at forme Vestslesvigs skæbne. Fordi nordslesvigernes og mellemslesvigernes skæbne blev spundet sammen med det tyske Sydslesvigs og Holstens, kom de til at få love, som de ikke forstod, kom de til at lytte til advokater, hvis tale var dem fremmed, at modtage domme, hvis indhold kun andre kunne forklare dem. Det tilkommer ikke historikeren at fælde dom over fortiden, men som vi har hørt før, er der mænd i samtiden, en amtmand Wedel, en provst Bargum, en generalsuperintendent Adler og mange andre, som har fældet dommen over den historiske udvikling, har fordømt det meningsløse heri. Men konservatisme, et typisk træk i slesvigernes naturel, vel også social og national fordom, hindrede

en ændring i grænselandets forvirrede forhold, indtil krigens storme, erobring og genforening fejdede det gamle til side og skabte plads for det nye.

FISKALER.

Den 18. juni 1705 blev licentiat Joh. Chr. de Bähr i Tønder udnævnt til *fiscalis ordinarius*. Han skulle sørge for, at der ikke fandt excesser sted i amtet og skulle angive dem overfor amtmanden. På denne tid var der iøvrigt sådanne offentlige anklagere flere steder i de fyrstelige amter¹.

Efterhånden kom der amtsfiskaler eller »Sachwalter« rundt om i amterne. I 1731 blev Jacob Abraham Berger udnævnt til amtsfiskal for Flensborg amt². I Åbenrå amt havde man fra gammel tid en særlig offentlig anklager, *delefogden*³. Dette embede blev senere forenet med *byfogedembedet* i Åbenrå by. Men denne var ikke nogen literatus, og når der var tale om større inkquisitionssager, måtte *delefogden*, som det siges i 1722, beljene sig af en fremmed *pen*⁴. I 1733 ønskede amtmand Massow at få udnævnt en fiskal i Åbenrå og Løgumkloster amter, for at man hurtigere kunne håndhæve de kongelige rettigheder i stedet for, at man, som nu, skulle hente en fiskal fra fremmede steder. Disse embedsmænd fandtes rundt om, foruden i Tønder og Flensborg også i Haderslev og Husum. Fiskalen skulle først og fremmest tage sig af de større pinlige og kriminelle sager, men skulle også sørge for, at excesser, som foregik hemmeligt eller åbenlyst, ikke blev trådt under fode, men blev angivet for amtmand, herreds- og birkefogder. Han skulle lønnes af det kommunale amtsregnskab, »Amts-Anlage« regnskabet, for hver enkelte sag. Det blev advokat Matthias Lange, der blev den første amtsfiskal i Åbenrå amt⁵.

I Haderslev amt havde beboerne allerede i 1701 anmodet om, at der måtte blive udnævnt en fiskal i amtet, overfor hvem de kunne fremføre deres klager⁶. Der blev dog vist ikke ansat nogen særlig anklager i Haderslev amt førend i 1733, da Jens Christian Maylandt fik bestalling som amtsfiskal⁷. I 1735 blev Georg Claeden fiskal i Sønderborg amt og by samt på hele Als⁸, og herefter var hele Nordslesvig blevet forsynet med offentlige anklagere⁹.

Nogen særlig succes blev embedet dog næppe, man var klar over, at man udmærket kunne klare sig ved at lade advokaterne skiftevis overtage hvervet som anklager. Der var dog, udtalte amtmanden i Haderslev i 1820, den fordel derved, at man var sikker på altid at have en dygtig mand til de ofte vanskelige forretninger. Der blev da også samme år udnævnt en ny fiskal i Haderslev amt og by, advokat Marquardsen¹⁰, der først døde i 1840.

Da embedet i Åbenrå var vakant i 1793, udtalte en af ansøgerne, advokat Michaelsen, som iøvrigt fik stillingen, at han søgte den, fordi en fiskal lettere ville få en stor praksis, da folk var så tåbelige at tro, at han havde særlig lejlighed til at gøre dem lykkelige eller det modsatte. Iøvrigt mente han, at der kun een gang hvert 10. år forekom en sag, der kunne give fortjeneste. Da Michaelsen døde i 1803, stod embedet ubesat, og opgaverne gik på skift mellem byens advokater. I 1813 søgte advokat Meyland om at blive udnævnt til fiskal, men både by og amt gik imod. Magistraten udtalte iøvrigt — noget sarkastisk — at Meyland skulle se først at blive overrets- og landsretsadvokat. Det var den vej, de unge måtte gå for at komme frem¹¹.

Embedet blev altid besat med advokater i byen, og fiskalerne vil derfor blive behandlet under eet med disse mænd.

TINGSKRIVERNE.

I ældre tid var der næppe nogen fast skriver knyttet til tinget. Skulle der udfærdiges skriftlige vidnesbyrd om, hvad der var foregået på tinge, blev disse ført i pennen af en af de tilstedeværende skrivekyndige, som regel en gejstlig person, eller eventuelt af den mand, til hvem vidnesbyrdet blev udstedt¹. Endnu i 1500-årene var det ofte sognepræsterne, der fungerede som tingskrivere, men i århundredets anden halvdel fandtes der dog også egentlige retsskrivere². Hvilken uddannelse disse har haft, foreligger der kun få oplysninger om. I Haderslev amt kendes der fra slutningen af 1600-årene en mand, som foruden at have været fuldmægtig på amtstuen også var »pensionær«³. Omkring 1700 var der endnu flere tingskrivere, som var gårdmænd, f. eks. Oluf Petersen i Rødding (d. ca. 1680)⁴ og Gregers Petersen Holm, ejer af Holmgaard i Brøns, nævnt 1663 og 1711⁵. Hans

Jepsen i Lundtoft herred, udnævnt 1782, havde en af de bedste gårde i amtet; den gik i arv til sønnen, Peter Jepsen, der blev faderens adjunkt i 1827 og senere blev stænderdeputeret⁹. Andre steder var det skolelærere, som var tingskrivere, således bl. a. Christian Frederiksen i Lundtoft herred, der var skolemester i Rinkenæs, nævnt 1734, død 1782⁷. I Nybøl herred var Hans Christian, der fik bestalling 1715, og Jørgen Lassen, fra 1736, nævnt endnu 1757, både tingskrivere og skolelærere i Broager⁸. Andreas Petersen, der var tingskriver i Egen Herred fra 1727—52, var også lærer i Elstrup⁹. Johannes Gottlob Kirstein på Ærø, nævnt 1743—54, var både organist og tingskriver¹⁰.

Ofte var det ivoøvrigt således, at tingskriverembederne — ligesom også herredsfogedembederne i ældre tid — gik i arv fra far til søn. I Als Sdr. herred fik således Peter Danielsen i 1693 ekspektance på tingskriverembedet efter sin far Daniel Christensen. Da han ved faderens død ikke var voksen, beklædtes det af hans stedfader David Boy indtil han i 1707 selv kunne overtage det¹¹. I Gram og Tyrstrup herreder blev Claus Friedrich Mann i 1721 adjungeret faderen Lorentz Lassen. Tidligere havde Claus Nielsen Mann og dennes fader beklædt stillingen¹². I Haderslev herred efterfulgte Bonaventura Schrøder 1751 sin fader Hans Thomsen Schrøder, og efter hans død fik broderen Thomas Ludvig Schrøder embedet i 1763¹³. I Hviding og Nørre-Rangstrup herreder kom Peter Gregersen Holm ca. 1716 efter sin fader, der havde beklædt stillingen fra omkr. 1663¹⁴.

Alt i alt var det en ret broget flok af mennesker, der omkring 1700 betjente pennefjeren ved de nordslesvigske underretter. Der var næppe nogen studeret mand imellem dem, og det er måske endda et spørgsmål, om man, som det er sket, kan karakterisere dem som halvstuderede¹⁵. Et vist elementært kendskab til skrivekunsten var den væsentligste forudsætning.

Tingskrivernes indtægter og uddannelse.

I løbet af første halvdel af 1700-årene skete der dog de fleste steder en ændring heri. Efter Christian 6.s regeringstiltrædelse overgik tingskriverne fra at være udnævnt af amtmanden til at få kongelig udnævnelse¹⁶, og deres kår blev efterhånden forbed-

ret. Det var ret omfattende forretninger, der påhvilede rets- skriverne, selv om visse aktuarforretninger var overtaget af amtsforvalterne, og disse førte skyld- og panteprotokollerne und- tagen i Haderslev amt. Indtægterne blev også for de flestes ved- kommende ret betydelige. I 1771 var de således i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder ca. 288 rdlr., i Frøs og Kalvslund her- reder ca. 50—60 rdlr., i Haderslev herred ca. 430 rdlr., i Gram og Tyrstrup herreder ca. 500 rdlr. I Åbenrå amt var indtægten ca. 870 rdlr. og i Løgumkloster amt og birk 300 rdlr.¹⁷. Bortset fra Frøs og Kalvslund herreder er der gennemgående tale om ind- tægter, som næsten ligger på højde med herredsfogdernes. I an- dre egne var den årlige indkomst dog meget mindre, i Lundtoft herred opgives den i 1782 til næppe 50 rdlr.¹⁸ og i Als Nørre her- red i 1785 til ikke over 90 rdlr.¹⁹.

De fleste steder var der dog skabt de nødvendige forudsætning- ger for at få tingskrivere, der havde en virkelig kvalificeret, ja akademisk uddannelse. Den udvikling, som det nordslesvigske retsliv gennemgik i 1700-årene, gjorde det også nødvendigt, at der skete en gennemgribende ændring af deres uddannelse og kvalifikationer. Det tyske retssprog trængte mere og mere igen- nem, den stærke påvirkning af romerretten og de mange frem- mede latinske udtryk medførte, at man måtte have folk med en vis akademisk skoling. Da præstesønnen Peter Hygum fra Roager i 1740 søgte ekspektance på retsskriverstillingen i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder, udtalte herredsfogden, at han ikke kunne bruges, da han ikke kunne latin, hvilket var nødvendigt af hensyn til advokaterne²⁰. Selv om der aldrig fra administra- tionens side fremkom almindelige bestemmelser om, at ling- skriverne eller aktuarerne, som den sædvanlige betegnelse efter- hånden blev, skulle have akademisk uddannelse, blev det dog i løbet af 1700-årene således, ikke mindst i Haderslev amt, at embederne blev besat med universitetsuddannede folk. I Hviding og Nørre-Rangstrup ansattes en jurist ca. 1716, i Frøs og Kalvs- lund 1737, i Haderslev herred 1751, i Gram herred 1776 og i Tyrstrup herred 1795²¹. Men at der een gang havde været en stu- deret mand i embedet, var dog ikke ensbetydende med, at hans efterfølgere også var det, og endnu i slutningen af århundredet

sad der flere steder folk uden juridisk eksamen. De havde som regel skriveruddannelse eller havde taget studentereksamen, men nogle steder var der også tingskrivere med meget ringere kvalifikationer, f. eks. på de augustenburgske godser på Als, hvor stillingerne indtil 1837 blev besat med mænd, som tidligere havde været lakajer hos hertugen²², eller Lundtoft herred, hvor tingskriverne fra 1782 til efter 1848 var gårdmænd²³. Dette hang sammen med embedets meget ringe indtægter, hvilket skyldtes de mange adelige og hertugelige fæstere i herredet, som var unddraget den kgl. jurisdiktion. Her var forholdene omtrent som i Kongeriget. Visse steder var embedet iøvrigt gennem en længere årrække forbundet med et andet embede, i Åbenrå amt og Løgumkloster birk var amtsforvalteren således aktuar, i Als Sønder herred var det husfogden.

I den følgende tabel gives en oversigt over retsskrivernes uddannelse i de større embeder. De augustenburgske og gråstenske godser samt alle mindre birker og enklavejurisdiktionerne er ikke medtaget, Ærø først fra 1784. Den omfatter kun tiden 1750—1848 og omfatter ikke de embeder, som i hele perioden har været forenet med andre embeder²⁴:

Oversigt over tingskrivernes uddannelse 1750--1848

	Haderslev amt		Sønderborg og Nordborg amter		Tønder amt		Ialt
	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	
Skrivere	6	2	5	1	5	2	21
Militære		1					1
Studenter	3						3
Uddannelse på univ. (eller jur. eksamen)	9	9	4	9	1	4	36
Skolelærere			2		1		3
Gårdmænd					1	1	2
Lakajer			1				1
Ubekendt	3		3		2		8
Ialt..	21	12	15	10	10	7	75

Oplysningerne fra 1751—1800 er, som man vil se, ret ufuldstændige, men da de fleste af dem, om hvem der mangler oplysninger, utvivlsomt har været ikke-akademikere, har de ustuderede spillet en endnu større rolle, end det fremgår af tabellen. Der er iøvrigt en ganske tydelig forskel mellem Haderslev og de to

andre amter, i Tønder amt og antagelig også i Sønderborg amt er de studerede i mindretal før 1800, mens flertallet af tingskriverne i Haderslev amt i hvert fald har været studenter, og nogle af de skriveruddannede har vel også været på latinskole. Det er selvfølgelig de gode indtægter i dette amt, som har gjort det muligt at få embederne besat med studerede folk, mens man andre steder har måttet være tilfredse med skrivere, ja, endog med gårdmænd. I 1800-årene var de juridisk uddannede i så afgjort flertal, og det var kun ganske enkelte steder, at der endnu var folk, som kun havde en praktisk uddannelse bag sig. Ofte var det iøvrigt således, at juristerne begyndte deres løbebane som aktuarer for så senere at overtage et herredsfogedembede, et enkelt tilfælde på det modsatte kendes dog også: Oswald A. Timmermann, der fra 1836 var tingskriver i Tyrstrup herred efter fra 1831 at have været herredsfoged i Hviding og Nørre-Rangstrup herreder.

Hvorfra kom tingskriverne?

Om tingskrivernes afstamning i tiden før 1700 foreligger der så at sige ingen oplysninger, men alt tyder på, at de som regel stammede fra egnen, var indfødte. Også fra tiden 1701—1750 er oplysningerne så ufuldstændige, at det ikke er muligt at nå til sikre tal. Det er dog hævet over enhver tvivl, at langt de fleste var indfødte nordslesvigere, det vides om mange af dem, og hvor oplysninger mangler, er navnene som regel vidnesbyrd om deres danske afstamning. Det er først efter 1751, da de universitetsuddannede for alvor gør sig gældende, at billedet helt skifter karakter, som det fremgår af følgende oversigt²⁵.

Oversigt over de nordslesvigske tingskrivers afstamning 1751—1848

	Haderslev amt		Sønderborg og Nord- borg amter		Tønder amt		Ialt
	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	1751-1800	1801-48	
Nordslesvig	9	3	4	6	3	3	28
Kongeriget	1	1				1	3
Dansk Sydslesvig ..			2				2
Tysk Sydslesvig ..	3	3	3	2	3	2	16
Holsten	4	4	1	2		1	12
Tyskland			1				1
Ubekendte	4	1	4		4		13
Ialt	21	12	15	10	10	7	75

Oversigten viser, at der har været en betydelig indvandring sydfra, ialt 29 af de 62, om hvis afstamning der foreligger oplysning, altså knap halvdelen; der er mærkelig nok ingen større forskel imellem perioden før og efter 1800, selv om de studerede vinder så stærkt frem efter 1800. I 1800-årene er tyskerne stærkest fremtrædende i Haderslev amt, mindst i Sønderborg amt. Man kunne næsten fristes til at drage den slutning, at desto bedre embederne var, desto stærkere var det tyske indslag.

En sammenligning med herredsfogderne viser, at der blandt disse er flere tyskfødte end blandt retsskriverne. Da uddannelsen i tiden efter 1800 er omtrent den samme for begge, kan man, i hvert fald for denne periodes vedkommende, ikke søge forklaringen heri. Man kan måske ikke helt se bort fra, at ønsker om at få embederne besat med folk, der havde kendskab til dansk, kan have spillet en rolle. Det betød måske nok mere for retsskriveren end for herredsfogden at kunne tale og skrive dansk.

I enklaveområderne var forholdene helt anderledes. Om uddannelsen foreligger der her meget få oplysninger, men denne har uden tvivl været ret ringe, og i 1700-årene var det kun meget få, der var danske jurister. Man tog som oftest folk, der på en eller anden måde stod i tjenesteforhold til godsherren. Og så at sige alle stammede fra egnen. I tiden 1750—1848 har der været 16 herredsskrivere i de sønderjyske enklavejurisdiktioner; om 3 af disse mangler der oplysninger; af resten var 12 født i Nordslesvig og så at sige alle i den retskreds, hvor de fik deres virke. Kun een var født i Kongeriget²⁹, og han var da også både herredsskriver og herredsfoged.

ADVOKATERNE.

Selvom advokaterne ikke var egentlige embedsmænd, vil det dog være naturligt at medtage dem i en undersøgelse vedrørende embedsstanden, da deres stilling og deres betydning ikke var væsentlig forskellig fra herredsfogdernes og lingskrivernes. De havde den samme uddannelse som de fleste af disse, ja ofte begyndte retsembedsmændene deres karriere som advokater.

Advokaterne omtales i landretsordningen af 1573, hvor det hedder, at det står parterne frit for at bruge advokater indenfor og udenfor hertugdømmerne, og det fremgår af udtrykkene, at advokater allerede på dette tidspunkt har været almindelig brugt¹. Man har dog næppe anvendt advokater ved de nordslesvigske underretter i 1500-årene. Af tingbøgerne får man det indtryk, at det først er i løbet af anden halvdel af 1600-årene, at advokaterne for alvor gør sig gældende her.

Uvilje mod advokaterne.

Fra myndighedernes side var man klar over, at advokaterne let kunne fremme menigmands trættekærhed; især de gottorpske hertuger havde opmærksomheden henvendt på dette problem. En hertugelig forordning af 3. juni 1699 fastslog, at for at spare tid og penge og undgå vidtløftighed skulle sagerne ved underretterne forebringes af parterne selv eller af deres gode venner og naboer, ikke af advokater og prokuratorer². Forbudet mod at anvende advokater »ved ting og ret« blev gentaget i den hertugelige forordning af 25. sep. 1708³, og i 1709 blev det påbudt, at alle advokater i de hertugelige områder skulle aflægge ed, og at de af dem udfærdigede skrifter ikke måtte antages ved retterne, før denne ed var aflagt⁴.

Også i de kongelige amter var man betænkelig ved advokaternes virksomhed. I 1703 udtalte amtsforvalter Hey og overførster Ritter i Haderslev ønsket om, at »de mange relsprocesser blandt undersåtterne og de hyppige besøg på tinge måtte blive afskaffet, og at der her i amtet ingen advokater måtte tåles, da disse for vindings skyld tilskyndede bønderne til unødige processer og forårsagede stor vidtløftighed og uro«⁵.

I 1710 anmodede hertug Ernst August om tilladelse til som guvernør at måtte forbyde borgerne i Sønderborg at benytte sig af advokater uden hans skriftlige tilladelse⁶. I en skrivelse til regeringen i Glückstadt blev det den 12. sep. 1710 påbudt, at ingen måtte benytte sig af advokater uden tilladelse fra den lokale øvrighed⁷, og den 11. oktober 1710 kunne hertug Ernst August udsende en skrivelse, hvori han i kongens navn befalede borgmester og råd fra retten at afvise sådanne liderlige, samvit-

tighedsløse og vindesyge advokater, som på træsk vis får borgerne til at føre unødvendige processer. Ofte drejer det sig kun om bagateller, og der kommer store udgifter i sager, der kunne forrettes ved et bud, alt til stor skade for undersåtterne, som kan blive ruineret derved⁹.

Virkningen af det kgl. påbud blev dog betydelig formindsket ved et reskr. af 16. feb. 1711, hvori det hed, at øvrigheden ikke uden særlige grunde måtte nægte at give den ønskede tilladelse⁹.

Forholdene i begyndelsen af 1700-årene.

Antallet af advokater i Nordslesvig på denne tid var ikke overvældende. I Haderslev var der i 1709 kun een advokat, men stud. jur. Wilh. Martin Lohmeyer fra Thüringen udførte dog også advokatforretninger. Magistraten forbød imidlertid dette, fordi han var en fremmed. Flere af byens borgere bad da om, at han måtte fortsætte sin virksomhed, da en literatus var meget påkrævet, og man ellers var nødt til at hente advokater fra Flensborg, Tønder og Slesvig. Han fik da også kongens tilladelse til at fortsætte¹⁰.

Heller ikke i de andre nordslesvigske byer var antallet af advokater i de første årtier af 1700-årene særlig stort. I 1722 var der kun een i Åbenrå¹¹, og i 1737 indberettede magistraten i Sønderborg, at der ingen advokat var der i byen. Tidligere havde man haft en prokurator, som havde haft nogle småsager, men han var nu død, og man måtte hente advokater fra de andre byer. En stud. jur., der var i tjeneste hos hofråd Jessen, påtog sig dog undertiden at betjene nogle parter ved retten her¹². I Tønder var der i 1709 fem advokater, som aflagde den nye ed¹³, og i 1737 var tallet steget til seks. Om en af dem, fiskalen Georg de Bähr, siges det da, at han var en gammel practicus, der nok havde lært sit, men gennem sin sædvanlige vidtløftighed ofte mere gjorde sagerne dunkle end belyste dem på behørig måde. Om en anden, Anton Fr. Piper, hed det derimod, at han var dygtig, solid og kortfattet og kun ville føre gode sager. Amtmanden mente iøvrigt, at advokaterne for fremtiden skulle prøves af ham, men syntes ikke, at en almindelig prøve var nødvendig¹⁴.

Advokatordning og tyske advokater.

En gennemgribende omordning af advokatvæsnet fandt sted ved den store advokatordning af 14. marts 1740¹⁵, som i virkeligheden blev normgivende for hele perioden indtil 1848. Den fastslog, at al udøvelse af advokatvirksomhed var afhængig af kgl. koncession, og at de advokater, der for fremtiden fik en sådan, først skulle eksamineres af Overretten. Hvor der fandtes ordentlige advokater, skulle de såkaldte »tyske advokater« hverken føre mundtlig procedure eller indgive skriftlige indlæg.

Forordningen gav ikke blot menigmand tilladelse til fortsat at føre sin egen sag, men der udtryktes også håb om, at sagerne ved underretterne kunne afgøres uden hjælp fra advokaterne. I virkeligheden fik advokaterne dog næsten fuldstændig eneret på at drive advokatvirksomhed, og bestemmelserne kunne kun fortolkes således, at det var de akademisk uddannede jurister, som fik dette privilegium.

Advokatordningen er sikkert påvirket af tyske forbilleder. I Preussen var der således allerede i 1713 indført eksamen for advokaterne; de skulle ligesom advokaterne i hertugdømmerne forsynes med et »patent«, og kun de havde lov til at udfærdige supplikker¹⁶. I Danmark skulle prokuratorerne ligeledes have autorisation, og også her var der blevet indført eksamen for vordende prokuratorer, idet disse efter forordningen af 10. feb. 1736 var forpligtet til at lade sig eksaminere på samme måde som dommerne. De pågældende bestemmelser blev iøvrigt ikke altfor godt overholdt, og de almindelige prokuratorer var jo kun danske jurister og manglede derfor i ældre tid den akademiske uddannelse¹⁷. Der er således en ret stor forskel mellem udviklingen i Sønderjylland og i Kongeriget.

Advokatordningen betød dog ikke, at de tyske advokater, som ikke var jurister, men som regel kun havde skriveruddannelse, forsvandt. Der blev i de følgende år, især i Tønder, men også i Sønderborg, givet koncession til folk, som ikke havde studeret, og som i hof- og statskalenderen kaldes tyske advokater¹⁸. Endnu så sent som i 1793 søgte Jørgen Kortzen i Sønderborg om at få bevilling som tysk advokat. Han udtalte i sin ansøgning, at der

næppe var nogen akademisk jurist, der udelukkende kunne leve af at være advokat i Sønderborg. Magistraten oplyste, at Kortzen ofte blev brugt af folk til skriftlige udfærdigelser, når de ikke efter loven var henvist til advokater. Der var nok en tysk advokat i forvejen, Chr. Benning, men han kunne ikke med rette klage over, at en anden ville gå samme vej. Trods magistratens velvillige udtalelse fik Kortzen dog afslag fra Kancelliet¹⁹.

Kortzen var en af de såkaldte vinkelskrivere, som var advokaterne en torn i øjet. Den 13. dec. 1768 udstedtes der et mandat imod vinkelskriverne i Haderslev amt, foranlediget af advokaternes klage. Det blev i denne forbindelse pålagt øvrighedspersonerne for fremtiden ikke at modtage memorialer og skrivelser, som ikke var forfattet eller underskrevet af advokater²⁰. Den sidstnævnte bestemmelse blev i det følgende år udvidet til også at gælde Tønder amt²¹, og ved kgl. mandat af 22. feb. 1793 fik den almindelig gyldighed i hele hertugdømmet.

Antallet af tyske advokater var dog ikke stort, og af de 47 advokater, der i 1700-årene praktiserede i Tønder, var kun de syv ustuderede tyske advokater, 35 havde akademisk uddannelse, og om de fem mangler der oplysning. I Sønderborg og Nordborg amter var der i samme tidsrum kun to ikke-studerede, 15 akademikere og een, om hvis uddannelse der ingen oplysninger foreligger. Hverken fra Åbenrå og Løgunkloster amter eller fra Haderslev foreligger der sikre vidnesbyrd fra tiden efter 1740 om ikke-akademiske advokater. Studieårene var for næsten alles vedkommende udelukkende tilbragt ved universitetet i Kiel eller ved andre tyske universiteter. Kun i et par enkelte tilfælde har de vordende advokater besøgt universitetet i København²².

Begrænsning af advokaternes tal.

I de årtier, der fulgte efter udstedelsen af advokatordningen, blev advokaternes antal meget stærkt forøget. I 1745 var der 12 advokater i Tønder, hvoraf de syv var literati, de fem tyske advokater²³. Udviklingen efter 1770 fremgår af følgende oversigt²⁴.

*Oversigt over antallet af advokater i Nordslesvig
1770—1847*

	Åbenrå amt med Logum- kloster og Gråsten	Haderslev amt	Norrborg og Sønderborg amter	Tønder amt	Ialt
1770	5	11	4	11	31
1780	4	12	5	15	36
1790	4	7	4	11	26
1800	5	6	5	8	24
1810	2	8	6	10	26
1820	4	9	5	10	28
1830	6	9	6	5	26
1840	6	8	5	5	24
1847	7	8	7	4	26

Mens der i begyndelsen af 1700-årene var en 8—9 advokater i Nordslesvig, var antallet efter 1740 steget til det 3—4 dobbelte.

Der var fra forskellig side betænkelighed ved advokaternes stigende indflydelse. Dette kom stærkt frem under reformforsøgene på Struensee-tiden, og det blev da også efterhånden i en række særlige forordninger bestemt, at visse sager skulle behandles uden advokaters medvirken. Det gjaldt bl. a. spoliesager, stridigheder om aftægt, injuriesager, sager vedr. forpagtningskontrakter samt tyendesager²⁵. Det var selvfølgelig ubehageligt for advokaterne, at deres næring på den måde blev begrænset, og i 1847 bad advokatforeningen om, at det måtte blive dem tilladt at give møde for retten i alle civilretslige sager²⁶.

En af dem, der ikke syntes om de mange jurister, var kong Frederik 6. Den 17. feb. 1816 udbad han sig Kancelliets betænkning om, hvorvidt det ikke ville være rigtigst i nogen tid at indskrænke antallet af advokater, som i de sidste år var blevet større, evt. kunne man også begrænse bestallingernes gyldighed til et af de to hertugdømmer. Overretten udtalte, at sådanne indskrænkninger tidligere havde været påbudt. Baggrunden for forøgelsen var den, at det ikke var let for de unge jurister at skabe sig et levebrød. Der var kun få stillinger som amtssekretærer, og de fleste havde ikke råd til i længere tid at arbejde ved overdikasterierne uden løn, men som underretsadvokater i deres hjemstavn kunne de nogenlunde klare sig. Overretten var imod kongens forslag og mente, det ville være bedre at forbyde vinkel-

skrivere og de tyske advokater. Også regeringen i Glückstadt var imod forslaget, den ønskede ikke at man skulle anvende princippet med »lukkede lav« overfor videnskabens mænd, hvortil advokaterne hørte. I sin forestilling understregede Kancelliet, at antallet af advokater var mindre nu end i 1795, og det ville naturligt blive bestemt af behovet. Iøvrigt tilsluttede man sig overdikasteriernes synspunkter. Resolutionen gik dog ud på, at for frentiden måtte kun kandidater med 1. og 2. karakter få bestalling som advokater. I en artikel i Kieler Blätter bind IV polemiserede redaktøren, professor Falck, mod denne afgørelse; konsekvensen af en sådan bestemmelse måtte blive, at kandidater med 3. karakter nok var kompetent til at beklæde et dommerembede, men ikke til at være advokat, hvilket var betænkeligt²⁷.

I et reskript af 25. nov. 1820 tog kongen spørgsmålet op påny. Kancelliet skulle undersøge, om det ikke var skadeligt, at antallet af advokater blev forøget, og om hvilke indskrænkninger der kunne gennemføres. Den kgl. resolution i sagen gik ud på, at kun to gangeområdet skulle der forelægges kongen ansøgninger om udnævnelser til advokat, og han ville så gøre et efter omstændighederne passende udvalg deraf. I sin forestilling skulle Kancelliet give oplysninger om de pågældende og meddele, hvor mange advokater der var i de to hertugdømmer, hvor stor af- og tilgangen havde været siden den sidste beretning²⁸.

Hvorfra kom advokaterne?

Oversigten over antallet af advokater i Nordslesvig viser, at den stærke stigning var bragt til standsning, og at der efter 1780 blev færre advokater i denne del af Slesvig. Alligevel var antallet dog stadig stort, og som forholdene havde udviklet sig, var det en ikke ringe indflydelse, de havde fået. Da nationalitetskampen begyndte, kom de da også til at spille en betydelig rolle. De var ivrige forkæmpere for tyskheden, energiske modstandere af regeringen og af dens imødekommenhed overfor de danske ønsker i sprogsagen. Advokaternes nationale afstamning er derfor et spørgsmål af stor betydning.

Enkeltheder vil fremgå af følgende oversigter²⁹:

*Oversigt over de nordslesvigske advokaters afstamning
1700—1848*

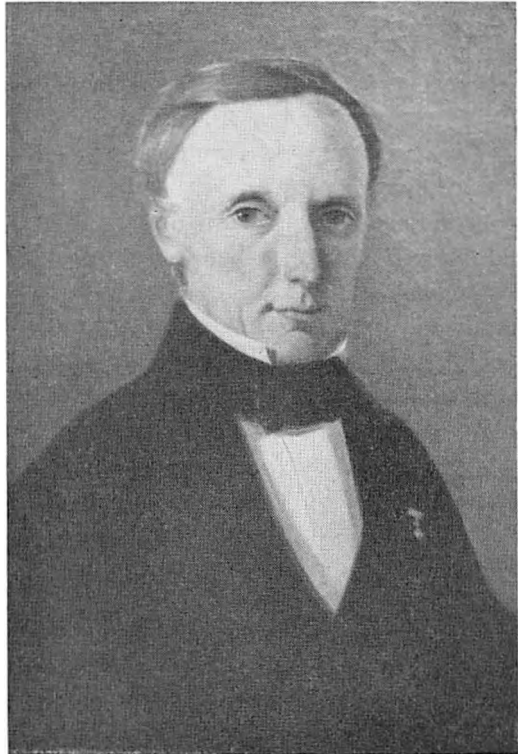
	1700—50	1751—1800	1801—48	Ialt
Nordslesvig	31	29	34	94
Kongeriget			2	2
Dansk Sydslesvig		2	2	4
Tysk Sydslesvig	11	23	19	53
Holsten	1	8	5	14
Tyskland	5			5
Ubekendt	10	5		15
Ialt	58	67	62	187

Da der er ret stor forskel på forholdene i de enkelte byer, gives der i det følgende en oversigt over, hvorfra advokaterne i hvert amt er kommet³⁰:

*Oversigt over advokaternes afstamning i de enkelte amter
1700—1848*

	Åbenrå og Logumkloster amter	Haderslev amt	Sonderborg og Nordborg amter	Tønder amt	Ialt
Nordslesvig	20	36	16	22	94
Kongeriget		2			2
Dansk Sydslesvig ..	1		2	1	4
Tysk Sydslesvig	7	12	10	24	53
Holsten	1	2	6	5	14
Tyskland		2	1	2	5
Ubekendt	2	3	2	8	15
Ialt	31	57	37	62	187

En sammenligning med den tilsvarende redegørelse for herredsfogdernes afstamning viser, at de to kategorier af jurister i det store og hele fremviser de samme ejendommeligheder: Nordslesvigerne og de tyske sydslesvigere spiller en fremtrædende rolle, mens kun få er kommet fra Kongeriget og det danske Sydslesvig. Det tyske element er dog større blandt herredsfogderne end blandt advokaterne: 47,8 pct. af dem, om hvem der foreligger oplysninger, mod 41,9 pct. De tyske sydslesvigere spiller en større rolle hos advokaterne: 30,8 pct. mod 25,0 pct., hvorimod holstenerne og ikke mindst de indfødte tyskere er uden

*Otto Kier.
Efter i 1816 at have taget
juridisk eksamen på Gottorp
blev han advokat i sin føde-
by Haderslev. 1837 blev han
herredsfoged i Gram herred,
1848—50 var han borg-
mester i Haderslev*

større betydning; ja efter 1750 er der ikke indvandret en eneste advokat fra Tyskland.

Mens det overvejende antal af de tyske sydslesvigere, som blev herredsfogder, kom fra byerne, ligger forholdet lidt anderledes med advokaterne. Mange af dem er født i sydslesvigske landdistrikter, først og fremmest på de frisiske øer og i sognene langs vestkysten. Dette gælder, som naturligt er, især for advokaterne i Tønder. Af de 24 advokater i denne by, som kom fra det tyske Sydslesvig, var 6 fra Flensborg, to fra Bredsted, een fra Husum, een fra Garding og de øvrige fra de vestslesvigske landsogne, især marsken og Ejdersted.

I Sydslesvig havde Tønder et større opland af dansktalende sogne, men af de 62 advokater, der kendes fra Tønder amt i

perioden 1700—1848, var kun een fra disse områder. Her må særlige forhold have gjort sig gældende.

Betragter man alle de højere embedsmænd under eet, er der ingen tvivl om, at grunden til, at så mange kom fra den tyske del af Sydslesvig, først og fremmest er den, at embedsstanden i høj grad blev rekrutteret fra embedsmandshjem, og disse fandtes især i købstæderne, som alle er henregnet til den tyske del af Sydslesvig. De foreliggende oplysninger om advokaternes sociale oprindelse er ikke tilstrækkelige til en statistisk belysning. Der er dog ingen tvivl om, at også en meget stor del af advokaterne er af embedsfamilie, selvom forholdet næppe er så udpræget som hos retsbetjentene. Der er adskillige gårdmandssønner, som blev advokater. Der er også bondesønner fra Sydslesvig, men ingen fra de dansktalende sogne, kun fra de tysk-frisiske. Grunden hertil kan måske være national, men det er dog sandsynligere, at det først og fremmest er økonomiske årsager, der har spillet ind. Den velhavende marskbonde havde flere muligheder for at sende sin søn til universitetet end den fattige hedebonde på midt-ryggen, hvis tilværelse var opfyldt af kampen for det daglige brød. Og mange af bønderne i Østslesvig var livegne.

Ser man på advokaternes fordeling på de enkelte amter, lægger man først og fremmest mærke til, at Tønder og Sønderborg har et forholdsvis større antal advokater fra de tyske egne. Det skyldes især, men ikke udelukkende, de mange fra den tyske del af Sydslesvig. Grunden til, at en del advokater af sydslesvigsk oprindelse søgte til disse to byer, må dels være, at der her var et forholdsvis mindre antal indfødte nordslesvigere, dels at disse byer på grund af deres geografiske placering havde en nærmere tilknytning sydpå end Åbenrå og Haderslev. Tønder amt gik jo langt syd for Vidåen, og Sønderborg har igennem århundrederne haft en meget stærk tilknytning til Sydslesvig, først og fremmest til Flensborg.

Når så forholdsvis mange af advokaterne er nordslesvigere, skyldes det, at ikke så få fik sagførervirksomhed i deres fødeby, således som det også blev fremhævet af Overretten i 1816. En advokat var forretningsmand, det gjaldt for ham om at få så mange klienter som muligt. Men netop i hans fødeby var chan-

cerne særlig gode. Her var han fortrolig med forholdene, folk kendte ham og han dem. Ofte tilhørte han en fremtrædende og vidt forgrenet slægt og havde dermed på forhånd sikret sig et betydeligt klientel. Af de 21 nordslesvigere, som vides at have virket i Tønder by, var 10 født i byen. I Haderslev by var forholdet endnu mere udpræget, af de 34 nordslesvigske advokater var de 18 indfødte, mens 8 kom fra Haderslev amt. Advokaterne var i det hele taget i højere grad end deres kolleger blandt retsembedsmændene fra den nærmere hjemstavn, fra hertugdømmet Slesvig. Procenttallet er for herredsfogdernes vedkommende 74,3, for advokaternes 87,8. Derimod kom der så at sige ingen fra Kongeriget og Tyskland og kun få fra Holsten, og der er ingen tvivl om, at en meget stor del af advokaterne forstod dansk. For nordslesvigernes vedkommende var det vel næsten en selvfølge, men også mange af de tyske sydslesvigere har haft et større eller mindre kendskab til dansk, ikke det danske skriftsprog, men den sønderjyske dialekt. Iøvrigt blev det fra 5. juni 1813 påbudt, at de ved ansøgninger om bestallinger skulle give oplysninger om deres kendskab til dansk. For advokaterne var det selvfølgelig en fordel, ja, næsten en livsbetingelse, at de kunne tale dansk. De fleste af deres klienter fra landet var jo uden ethvert kendskab til tysk. Det er under disse forhold ikke så underligt, at så mange advokater var indfødte sønderjyder.

Advokaterne og tyskheden.

Selvom en meget stor del af advokaterne forstod dansk, og nogle af dem uden tvivl har haft dansk som modersmål, var langt den overvejende del dog allerede fra børn præget af tysk kultur og sprog; det gælder ikke blot sydslesvigerne, men også de mange nordslesvigere, som kom fra embedskredse og fra hjem med en tilsvarende social position. Og så at sige alle havde gennemgået uddannelsen på de tyske universiteter. Da det nationale skisma kom i 1840'erne, bekendte de fleste af advokaterne sig til tyskheden. Og kender man deres sociale og kulturelle forudsætninger, er der vel intet overraskende heri.

Det var dog ikke blot i den bevidste nationalitetskamp i årene før det store skisma, at advokaterne kom til at virke for

tyskheden i Nordslesvig. Deres arbejde i århundredet før var i høj grad fremmede for den ændring af retslivet i Nordslesvig, som fandt sted i løbet af 1700-årene, og som er skildret tidligere³¹. Det afgørende var måske nok de akademisk uddannede herredsfogders overtagelse af dommersæderne, men advokaternes udførelse af en stor del af proceduren virkede på den anden side fremmede på denne udvikling. Deres tyske indlæg, deres brug af de latinske juridiske udtryk og henvisning til fremmede retsregler gjorde det umuligt for en ikke-studeret herredsfoged at følge med i, hvad der foregik på tinge. Herredsfogden og snart også tingskriveren måtte nødvendigvis være folk, der var advokaternes ligemænd og som de fortrolig med den lærdom, der blev doceret på de tyske universiteter. Menigmand har uden tvivl set med uvilje på den retslige udvikling, og der forekom enkelte protester mod anvendelsen af det tyske sprog³². Selv i enklavesognene veg man ikke tilbage for forsøg på at bruge tysk, men fra rettens side blev det her gang på gang forlangt, at tyske indlæg og skrivelser skulle oversættes til dansk³³. Først da advokatordningen kunne fejre 100-års jubilæum, skete der for alvor en strømkæntning, og det danske retssprog blev atter sat i højsædet.

TOLDEMBEDSMÆND.

Toldpersonalet bestod dels af de overordnede toldforvaltere, dels af det mere underordnede personale som toldkontrollører og andre. I 1847 var der ialt syv toldforvaltere i Nordslesvig, i Nordborg, Marstal og de fem købstæder. Hertil kom så 12 toldkontrollører og nogle toldfuldmægtige. Toldembedsmændene var ikke studerede folk; deres uddannelse var væsentlig rent praktisk. Desuden lægger man mærke til, at mange af dem tidligere havde været militære. Der var jo altid en del officerer, som blev afskediget i en forholdsvis ung alder, og i en del tilfælde blev de anvendt indenfor statstjenesten. Det gjaldt især underofficerer, om hvis anbringelse i de lavere tjenestemandstillinger der flere gange blev udstedt forordninger og bekendtgørelser¹.

Fra Åbenrå, Tønder, Sønderborg, Haderslev og Nordborg ken-

des der fra tidsrummet 1750—1848 ialt 23 toldforvaltere, hvis geografiske afstamning var således:

Nordslesvig	5
Kongeriget	6
Sydslesvig	7
Holsten	1
Norge	1
Ubekendt	3
	23

Der er her en betydelig forskel fra retsembedsmændene og advokaterne, folk med dansk afstamning er i overvægt og kun en enkelt stammer fra Holsten og ingen fra Tyskland. Det er ikke mindst det stærke militære indslag i denne etat, som har været bestemmende for denne udvikling, som også er mest udpræget efter 1800. I 1700-årene var det sydslesvigerne, der var de dominerende, og kun en enkelt af de nordslesvigske toldforvaltere i tiden 1750—1800 var født i kongeriget.

Oplysningerne om det underordnede toldpersonale er ret ufuldstændige, og det er ikke muligt med bestemthed at oplyse, hvorledes forholdet er for deres vedkommende. Ialt kendes navnene på 73 nordslesvigske toldkontrollører og toldfuldmægtige i tiden 1750—1848, Ærø og enklaverne ikke medregnet. Disse fordeler sig således:

Nordslesvig	11
Kongeriget	10
Sydslesvig	11
Holsten	5
Norge	2
Tyskland	2
Ubekendt	32
	73

Oplysningerne om det underordnede toldpersonale er for mangelfulde til, at der kan siges noget nærmere om deres geografiske afstamning. Der synes dog at have været tale om en ikke ringe tilvandring fra Kongeriget, en tilvandring som dog især gør sig gældende efter 1800 og ikke mindst skyldes, at så mange af kontrollørerne først havde tjent indenfor hæren².

FORSTFOLK.

Forstvæsnet sorterede i ældre tid under amtsbetjentene, først og fremmest husfogderne. Men efterhånden blev tilsynet med og omsorgen for skovene overdraget til særlige embedsmænd, skovridere (Hegereiter) og skovfogder. I de gottorpske amter blev skovriderne indtil 1730 udnævnt af amtmændene, derefter foretoges alle udnævnelser af kongen¹.

Omkring midten af 1700-årene lededes jagt- og skovvæsnet af en overjægermester og en jægermester. For Haderslev, Sønderborg og Nordborg amter var der en særlig jægermester og en særlig overførster. Hertil kom en overførster for de øvrige distrikter i hertugdømmet. I Haderslev amt var der fire skovridere. Sønderborg, Løgumkloster og Tønder amter, Lundtoft herred, Ærø og den alsiske del af Nordborg amt havde hver een skovridere².

Faste og ensartede rammer for forstfolkernes arbejde blev givet ved forordningerne af 30. april 1781 og 2. juli 1784. De slesvigske skovområder blev inddelt i to distrikter, hvoraf det ene omfattede Nordslesvig. De lededes af en jægermester og en overførster, mens en overjægermester stod i spidsen for hele forstvæsnet i hertugdømmerne. Skovriderne førte det særlige tilsyn med skove og moser og med skovfogderne, der var deres underordnede³. Antallet af skovridere og skovfogder i Nordslesvig var efter nyordningen henholdsvis 6 og 18 og forblev væsentlig uændret hele perioden igennem (1845: 7 og 18)⁴.

Forstfolkernes uddannelse.

Før 1784 havde der ikke været tale om nogen særlig teoretisk forstuddannelse. Heller ikke i forordningen af 1784 blev der stillet krav herom. Af skovridere og skovfogder fordredes kun, at de havde et godt kendskab til skovvæsen og kunne skrive og læse. Dog skulle de, der tillige var jagtbetjente, være uddannede jægere. Men allerede 1785 tog man fat på at give de vordende forstfolk en virkelig fagmæssig uddannelse i forbindelse med oprettelsen af et holstensk jægerkorps. Undervisningen afsluttedes med en eksamen — den første blev afholdt 1787 — og suppleredes med praktik hos en forstmand. Ordningen bevaredes med visse ændringer til 1808, da undervisningens forbindelse

med militæret helt blev ophævet. Ved kgl. resolution af 19. dec. 1809 blev der givet regler for undervisningen ved »Forstinstituttet«, der havde hjemme i Kiel. En del elever herfra fik også ansættelse i Kongeriget, hvor det kneb med at få en virkelig undervisning i gang⁵.

I 1831 var der tale om at nedlægge Forstinstituttet i Kiel, men først ved kgl. resolution af 2. feb. 1833 blev det til alvor. Den 31. maj 1834 gav Rentekammeret hofjægermester v. Krogh meddelelse om kongens hensigter: efter at Forstinstituttet var ophævet, skulle der træffes de nødvendige foranstaltninger til forstmændenes uddannelse og eksamen ved universiteterne i København og Kiel. Dette var allerede sket i København, og det samme kunne ventes i Kiel. Der skulle holdes to eksamener, en større for de store skovridere i Kongeriget, en mindre for skovridere i hertugdømmerne og for de øvrige skovridere fra Kongeriget⁶. Den 1. maj 1835 resolverede kongen imidlertid, at den større, fuldstændige forsteksamen kun skulle afholdes i København, og alle, der ville have ansættelse i forstembeder, hvortil der krævedes eksamen, måtte underkaste sig denne. På forlangende kunne den afholdes på tysk⁷. Bekendtgørelsen herom, der blev udsendt 19. sep., fastslog også, at skovfogderne ikke behøvede at tage eksamen, men kun skulle fremvise bevis for, at de i to år havde arbejdet hos en forstmand.

Hvorfra kom forstfolkene?

I det følgende gives en oversigt over skovridernes og skovfogdernes afstamning, forsåvidt den er kendt. Statistikken omfatter ialt 158 personer. Da der intetsteds foreligger forarbejder til en sådan undersøgelse eller til en sønderjysk forststat, har det ikke været muligt at få alle de forstfolk med, som har haft deres virke i landsdelen i tiden 1700—1848. For den nyere tids vedkommende er manglerne dog yderst små. Tabellens værdi forringes ved, at det ofte har været vanskeligt at skaffe oplysninger om de ældre forstfolks afstamning⁸.

*Oversigt over nordslesvigske forstfolks afstamning
1700—1848*

	1700-50		1751-1800		1801-48		Ialt
	sk. ridere	sk. fogder	sk. ridere	sk. fogder	sk. ridere	sk. fogder	
Nordslesvig	3	8	8	19	8	16	62
Kongeriget	2		1	3	2	6	14
Dansk Sydslesv. .			1	1	4		6
Tysk Sydslesv...						2	2
Holsten			1		4	3	8
Tyskland			1			2	3
Norge		1		1			2
Øvr. Europa ..						1	1
Ubekendt	19	6	11	19	3	2	60
Ialt	24	15	23	43	21	32	158

Selvom de forholdsvis mange ubekendte gør undersøgelsens resultat m. h. t. 1700-årene noget usikker, kan man dog fastslå, at de indfødte nordslesvigere alle steder og i alle tidsafsnit har spillet en dominerende rolle; dog har der i Haderslev amt også været en del folk fra Kongeriget. Efter 1800 er nordslesvignernes overvægt ikke helt så stor som i de foregående perioder. Selvom man ikke helt kan se bort fra, at der blandt de ubekendte kan være ikke-nordslesvigere, er der dog næppe tvivl om, at de ændrede uddannelsesforhold efter 1785 i forbindelse med en almindelig tidstendens har medført denne ændring. Tidligere var uddannelsen rent praktisk, og ofte var embederne arvelige. I 1800-årene var det således, at de fleste, om ikke alle, skovridere havde absolveret forsteksamen, som også var bestået af mange skovfogder, og den højere uddannelse medførte, at man i mindre grad end før var bundet til den snævre hjemstavn. Fra tiden før 1800 haves der kendskab til 50 forstmænds fødested, og heraf var 2 født i tyske områder, 48 i danske og norske. I tiden 1800—48 er forholdet 11 tysk fødte og 36 dansk fødte. Selvom resultaterne er yderst usikre på grund af de mange ubekendte, tyder de dog på, at den tyske indvandring er blevet forøget efter 1800.

POSTMESTRE.

I kraft af sin beliggenhed var Sønderjylland af stor betydning for postforbindelsen mellem Kongeriget og det sydlige udland. Et

almindeligt postvæsen i Danmark blev oprettet ved Christian 4.s forordning af 24. dec. 1624¹. De hamburgske børsherrer havde dog allerede tidligere etableret postbudforbindelse mellem Hamborg og København, iøvrigt også til andre byer, f. eks. til Tønning².

Nordslesvigske postforbindelser.

Ved forordningen af 1624 blev der indsat postbude på følgende rute: København—Hamborg over Middelfart, Kolding og Itzehoe. I Flensborg var der ret tidligt blevet udnævnt en kongelig postmester, og i 1649 fik Haderslev også sin egen postmester.

En postforordning af 1653 ændrede ruten mellem Hamborg og København, idet den nu skulle gå over Assens. Der blev forbindelse to gange om ugen, og det ridende bud skulle tilbagelægge luren på »mindre end 3 dages tid«. Desuden blev der oprettet agende post fra Haderslev til Ribe og Ringkøbing og fra Haderslev over Kolding og Viborg til Ålborg. Ved den store postforordning af 1694, der blev grundlaget for postvæsnet i det følgende århundrede, blev disse forandret til ridende poster, og der blev forbindelse to gange om ugen. I 1653 var det også blevet bestemt, at der foruden den ridende post mellem Hamborg og København skulle være kørende forbindelse mellem de to byer een gang om ugen. Denne agende post medførte kun passagerer og gods³.

Haderslev var fra 1653 et postalt knudepunkt i Nordslesvig. Efterhånden blev der dog også oprettet posthuse i de andre byer. Den 29. sep. 1700 bevilgede hertug Frederik, at da amtmand von Königsteins gode tjeneste medførte, at han ikke til stadighed kunne være tilstede i Tønder amt, ej heller så tit kunne rejse derhen, så måtte der til fremme af justitsen og andre amtsforretninger samt handelen oprettes en farende post mellem Slesvig og Tønder via Husum. Der skulle være forbindelse to gange om ugen, og den tønderiske brevpost skulle drages med ind i denne post. På postdagene måtte der ikke køre vogn imellem de pågældende byer før fire timer, efter at posten var afgået, eller hvis postvognen havde været fuld⁴.

Åbenrå lå uden for postruten, der jo fulgte hærvejen. Byen

fik dog sin egen postmester i 1729, men først fra 1765 blev postforbindelsen ført ind gennem byen⁶. Ærøskøbing fik kgl. postmester i 1749, men der havde tidligere været en hertugelig postmester i byen, hvis postforbindelse gik til Fåborg pr. båd⁶. I Sønderborg havde Ernst Günther i 1675 som guvernør påbudt, at borgmester og råd skulle oprette postbudforbindelse mellem Sønderborg og Flensborg fire gange om ugen i tilknytning til den danske post, der ankom dertil mandag og torsdag, og den tyske post, som arriverede onsdag og lørdag. Efter at postbud Elias Hein var død i 1750, blev Chr. Lassen Dreyer udnævnt til postmester i Sønderborg. En tid var der to postmestre i byen, idet Anthon Sutor i 1767 fik bestalling som postmester for den kørende post, men når Chr. Dreyer gik af, skulle han også overtage den ridende post. Iøvrigt var der også postbudforbindelse mellem Sønderborg og Nordborg⁷.

Christiansfeld fik postkontor i 1782, hertil kom så i tiden 1800—48 postekspeditioner i Nordborg, Gråsten, Løgumkloster og Årø sund. Det sidstnævnte sted havde den privilegerede færgeomand dog allerede i 1700-årene fungeret som postmester⁸.

I løbet af 1700-årene blev der gennemført en del ændringer og nyindretninger i postordningen. Omkring 1800 var hovedforbindelsen i Slesvig stadig postruten København-Hamborg, som både var kørende og ridende. Den kørende gik en gang om ugen, den ridende to gange om ugen. Desuden var der den slesvig-holstenske kørende post, som en gang om ugen gik fra Hamborg over Flensborg og Åbenrå til Haderslev⁹. Den kaldtes også den Heussiske post⁹ efter kancelliråd Heuss i Hamborg, der oprindeligt havde fået koncession til diligencenkørsel i hertugdømmerne¹⁰.

Omkring 1800 var postvæsenet i de nordslesvigske byer således: Haderslev var stadig et knudepunkt, hvorfra forbindelserne gik ud til alle sider. Den københavnske kørende post afgik en gang om ugen, lørdag, den hamborgske mandag. Den slesvig-holstenske ankom mandag og forlod byen torsdag. Den jyske post til Ålborg og posten til Ribe havde ligeledes kun en ugentlig forbindelse. Alle disse ruter var kørende. Desuden var der to gange om ugen ridende postforbindelse til København og Hamborg samt til Ålborg og Ribe¹¹. Åbenrå var jo gennemgangssted og

havde altså forbindelse sydpå og nordpå med de store gennemgående postruter, som er nævnt under Haderslev. Fra Tønder var der to gange om ugen ridende post, to gange kørende post til Flensborg¹². Sønderborgs postale forbindelse gik via Flensborg, hvortil der var forbindelse tre gange om ugen med afgang søndag, onsdag og lørdag. Generalpostamtet foreslog i 1797, at man skulle lade forbindelsen gå over Åbenrå, men dette blev afvist af magistraten i Sønderborg. I 1813 var der iøvrigt forbindelse til Åbenrå pr. postbud, som der afhentede de danske breve til Sønderborg og Gråsten, men det synes at have været en privat ordning, idet postbudet ikke måtte tage breve med til Åbenrå. Fra Sønderborg var der desuden to ugentlige forbindelser med Nordborg¹³. Ærøskøbing havde med postbåden forbindelse til Fåborg to gange om sommeren, een gang om vinteren¹⁴.

Hvorfra kom postfolkene?

Nogen særlig uddannelse som postmand fordredes ikke, og det var en broget flok, der i 1700-årene sørgede for postens forsendelse i Nordslesvig. I Åbenrå var der f. eks. fra 1766—90 en døbt jøde Julius Ruben fra København, som tillige var slagter. Generalpostamtet tvang ham dog til at ophøre med dette erhverv. En anden Åbenrå-postmester var sagfører. Fire af postmestrene i 1700-årenes Haderslev havde været lakajer eller tjenere hos kongelige eller andre fremtrædende personligheder, en enkelt sekretær hos baron Løvendal, og en Tønder-postmester havde haft samme karriere. Senere træffes en del postmænd, som havde været i hærens tjeneste¹⁵. Fra regeringens side var der ofte en tendens til at besætte forskellige embeder med militærpersoner. I 1766 ønskede kongen, at stillinger som postmestre, byfogder og husekretærer skiftevis skulle besættes med militære og civile. J. H. E. Bernstorff gik dog stærkt herimod, idet han advarede mod de militæres fremtrængen¹⁶. Som påvist var der også militære i flere andre, mere underordnede embedsgrene.

Det er under disse omstændigheder naturligt, at de sønderjyske postmestre er kommet mange forskellige steder fra. Hvorledes deres afstamning har været, fremgår af efterfølgende oversigt, der omfatter samtlige postmestre og postekspeditører.

*Oversigt over nordslesvigske postfolks afstamning
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	ialt
Nordslesvig	3	7	6	16
Kongeriget	1	2	4	7
Tysk Sydslesvig	1	1	1	3
Holsten		1	3	4
Tyskland	1	2		3
Norge			2	2
Ubekendt	8	2		10
Ialt.	14	15	16	45

De indfødte nordslesvigere er i mindretal. Et ret betydeligt antal er kommet fra Kongeriget, men der har dog også været en del fra de tyske områder.

Det underordnede postpersonale fra fuldmægtige til postbude var, som naturligt er, i højere grad rekrutteret blandt landsdelens indfødte befolkning. Af de 17, om hvis oprindelse der haves oplysning, og som næsten alle er fra 1800-årene, var 11 født i Nordslesvig, tre i Kongeriget, een i det tyske Sydslesvig og to i Holsten.

LÆGER OG KIRURGER.

I ældre tid skelnedes der mellem to slags læger: medici og kirurger. De førstnævnte var universitetsuddannede og havde eneret på den medicinske behandling af patienterne. Kirurgerne foretog åreladningerne og mindre — ofte vel også større — operationer. Deres uddannelse var i ældre tid væsentligst af praktisk karakter. Da der var så stor en forskel på de to slags læger, vil det være naturligt at behandle hver kategori for sig, selvom det dog må fremhæves, at forskellen i senere tid ikke var så stor. Mange læger var både uddannet som medicinere og kirurger, og det kan i visse tilfælde være vanskeligt at afgøre, om en mand hører til den ene eller den anden klasse.

Charlataner, kloge koner og skarprettere.

Medici og kirurger var ikke de eneste, som prøvede at udbedre de skader, som folks sundhed måtte have lidt. Gennem land og rige drog mere eller mindre ufaglærte specialister som okulister,

broksnidere, tandtrækkere og ledsættere. Allerede i den skrå, som de flensborgske barberer fik i 1515, nævnes øjenlæger, tandlæger og ledsættere, som havde lov til at øve deres virksomhed i byen, selvom dette havde et barberlav¹. På de store markeder i Kiel, omslagsmarkedet og St. Hansmarked, mødte disse folk frem i flok og følge. De slog deres boder op og »standen aus«, vel på sædvanlig markskrigerisk maner².

Ikke mindst broksniderens kniv var det farligt at komme ud for, og altfor tit blev hans indgreb ensbetydende med døden³. Endnu i 1805 klagede fysikus Hansen i Tønder over en broksnider ved navn Geltzer, som havde foretaget operation på et barn. Præsten i Løgum havde endda anråbt om den højstes vel-signelse dertil fra prædikestolen⁴.

Det kunne dog også hælde, at virkelig kvalificerede folk kom til en af de nordslesvigske byer for at tilbyde sin tjeneste. I 1759 var Felix von Tardini, ridder af den franske orden af den hellige grav i Jerusalem og første kirurg hos kongen af begge Sicilier, i Åbenrå, hvor han opholdt sig i tre uger og kurerede folk⁵.

Foruden de omvandrende »charlataner« havde næsten hver by og hvert sogn sine kloge koner og kloge mænd, som gjorde de retmæssige kirurger og medicinere indpas i næringen. Ikke mindst var dog skarprettere farlige konkurrenter, først og fremmest for kirurgerne, og det blev da også i skråen for Sønderborg bys tre barberer fra 1710 udtrykkelig forbudt skarpretteren at modtage patienter. Gjorde han det alligevel, skulle han miste sit embede⁶. Det hindrede dog ikke Magdalene, som i tiden 1712—39 var gift med byens tre skarprettere, i at udfolde en energisk virksomhed som kvaksalver⁷. Skarpretteren i Tønder, Hans Geltzer, synes også at have været »Chirurgiæ Operateur, Oculist, Stein- und Bruchsnieder wie auch Leib- und Wundarzt«⁸.

I 1783 var der stor utilfredshed hos Åbenrås kirurger med skarpretteren Röseler. De ville have ham til at høre op med sin kirurgiske virksomhed, men Röseler gav ikke så let køb. Han, søn af en vidtberømt skarpretter i hertugdømmet Plön, vidste måske nok så meget om kirurgi som de autoriserede kirurger, hævdede han, for en skarpretter skulle kende legemets struktur og lemmernes forbindelse til trøst for dem, der blev underkastet

pinligt forhør. Det gjaldt om, at de, når de alter blev fri, ikke havde mistet brugen af deres lemmer. Den så menneskekærlige mestermand gav sig aldrig af med større indgreb som f. eks. broksniden, aftapning af vattersot, skæring af kræftskader eller trepanring. Og iøvrigt mødte han op med attester fra forskellige godtfolk, der var blevet kureret hos ham. Kirurgerne var ligeså skarpe som Röseler i deres indlæg. Hans virksomhed var stik imod Kongelig Majestæts ordrer. Det kunne godt være, at nogle kure var lykkedes for ham, men der er også mange gamle koner, der kan sige det samme. Ofte lykkedes de almindelige husmidler bedre end den fineste medicin, og hvor mange var der ikke der på egnen, som ydede hjælp og ofte stiftede meget godt. Men til at være kirurg fordredes meget større dygtighed. Sagen endte med, at skarpretteren fik tilladelse til også i fremtiden at helbrede arm- og benbrud m. m., men han måtte ikke foretage kirurgiske operationer og kure⁹.

En anden af de mange, der gik de åbenråske læger i næringen, var den tidligere præst von Warner, der i 1774 opholdt sig i Åbenrå og i den tid havde 30 mennesker i kur. Han havde bl. a. behandlet en sindssyg skoledatter fra Kolstrup. Hun havde tidligere måttet lægges i lænker og havde forsøgt selvmord flere gange. Men han kurerede hende uden »skarp tugtelse« og uden at foretage åreladning, der bragte patienten til afmagtens rand. En kontrollør og en rådmand havde også været blandt hans patienter. Selv kaldte han sig et uværdigt værktøj for den guddommelige menneskelige kærlighed, og det var ikke hensynet til fortjeneste, som drev ham frem, det var samvittigheden, der tvang ham til at hjælpe. Magistraten må ikke helt have været af samme mening, thi den udstedte et strengt forbud mod hans menneskekærlige aktivitet¹⁰.

Fysikus Caspar Schunck synes ikke at have været særlig populær blandt de syge i by og amt. Han oplyste en gang, at han kun havde 12, højst 20 patienter om året. Det var derfor ikke så underligt, at han ikke syntes om degnen på Løjt, Hans Michelsen, der ikke manglede patienter. Fysikus og amtmand udstedte i 1751 forbud mod hans virksomhed, men degnen gav ikke op af den grund. Han fik 42 mænd i Løjt sogn til at støtte sig. De

erklærede, at Schunck var »lidet berømt for sin dygtighed i lægevirksomhed«, mens Michelsen næst efter den guddommelige velsignelse havde haft lykken med sig. Han har kureret alle sine patienter, og hans medikamenter havde altid haft den ønskede virkning. Havde der været tale om alvorlig sygdom, havde han henvist til lærde doktorer, og patienterne havde besøgt dr. Anchersen i Ribe. Ofte havde han opdaget sygdommen ved undersøgelse af urinen, og man havde senere konstateret, at hans diagnose havde været rigtig. De mange tjenestefolk og fattige havde som regel ikke hest og vogn til rådighed, og det ville være svært for dem at skaffe sig en ordentlig medikus. Også præsten på Løjt, Fabricius, var en af degnens tilhængere og afgav en erklæring om, at hans skole var i god stand, og at han ikke forsømte sin kirketjeneste. Overretten mente imidlertid, at fuseri af denne art var farlig, og Hans Michelsen fik da også i 1753 påbud fra kancelliet om at afholde sig fra al kureren, men slap for bøde. Og fysikus fik at vide, at han ikke måtte nægte at yde hjælp til de fattige, der bad derom¹¹.

Denne sag viser, at når man søgte de mange kloge koner og mænd i by og på land, så var det ikke så meget et spørgsmål om overtro, det var først og fremmest et økonomisk problem, og mange havde slet ikke råd til at søge hjælp hos de faguddannede. Lad være, at disse mennesker var kvaksalvere, men der kan ikke være tvivl om, at de i mange tilfælde har kunnet yde en ikke ringe lægehjælp og således har haft deres mission indenfor datidens meget primitive sundhedsvæsen¹². Dermed være ikke sagt, at de ikke har haft mange lidelser og ulykker på deres samvittighed. Pastor Sabroe i Asserballe og Tandslet har i sine kirkebøger givet et rystende billede af, hvordan døden hærgede blandt dem, der blev kvaksalvernes patienter. Ofte gik det vel også som med Jens Bladt i Asserballe sogn, som døde i 1808 efter »12 ugers vedholdende diarrhoe, som man overlod til Vor Herre at gøre en ende på«¹³.

Det var først i 1800-årene, at antallet af læger blev så stort, at der var nogenlunde mulighed for at bringe sagkyndig hjælp til alle. I 1802 var der kun to medicinske studenter ved universitetet i Kiel, i 1826—31 lå antallet mellem 50 og 79¹⁴. Det

betød dog ikke blot, at der nu var flere læger, men også, at flere af de medicinske studenter søgte til det hjemlige universitet i stedet for som før at gå til Göttingen eller andre kendte tyske universiteter.

Fysici.

Allerede i slutningen af 1600-årene fandtes der fysici eller embedslæger i to af de nordslesvigske byer, Tønder og Haderslev¹⁵. Da dr. Barthold Wichers fra Hamborg i 1732 blev udnævnt til landfysikus i hertugdømmet Slesvig, blev de to amter da også unddraget hans myndighedsområde, og heller ikke hans efterfølger, Georg Büssel i Flensborg, havde noget med disse at skaffe¹⁶.

Endnu i 1750 var der kun to fysici i Nordslesvig, men ved kgl. reskript af 19. aug. 1757 blev hele hertugdømmet inddelt i fysikatsdistrikter, således at følgende områder kom til at udgøre et distrikt for sig: Haderslev by og amt, Åbenrå og Løgumkloster amter med Åbenrå by, Sønderborg-Nordborg amter med Ærø og Ærøskøbing. Den bestående ordning i Tønder by og amt forblev uændret. I 1786 blev Ærø og Ærøskøbing udskilt som et særligt distrikt.

Fysici fik et vist salær fra amt og by og skulle føre tilsyn med sundhedsvæsenet, de havde visitationspligt overfor apotekerne og skulle gribe ind, når pest og anden farsot nærmede sig. Desuden hørte det til deres embedspligter at løse de lægelige opgaver i forbindelse med forbrydelser, herunder dissektioner. Ved patent af 25. maj 1804 om oprettelsen af et sanitetskollegium bestemtes det, at folk, der ansøgte om et fysikat, skulle prøves af kollegiet.

Lægernes uddannelse og praksisret.

I ældre tid var fysikus som regel den eneste praktiserende læge på stedet. Som tiden gik, kom der dog flere. Den danske medicinalordning af 1672, som stiltiende var blevet reciperet i hertugdømmerne, fastslog, at danske undersåtter, der ville praktisere eller anses for medicinæ doctores, skulle tage doktorgraden ved Københavns universitet¹⁷.

I 1749 blev spørgsmålet om anvendelse af medicinalordningen taget op til drøftelse og overvejelse, og den 27. marts blev det behandlet i Kancelliet. Der var ikke nogen tvivl om, at ordningen rent faktisk blev brugt i hertugdømmerne, men det var dog ikke praktisk uden videre at overføre dens bestemmelser til disse, især anså man det for urimeligt, at alle medici skulle have taget doktorgraden i København, og at apotekere skulle eksamineres af det medicinske fakultet ved dette universitet. Det blev foreslået, at der skulle sendes en kort skrivelse til statholderen, hvorved disse forhold blev ændret, og at denne skrivelse skulle antedateres til den 31. dec. 1747. Når spørgsmålet overhovedet blev taget op, skyldtes det, at første bind af Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum, en halvofficiel samling af forordninger m. m. for hertugdømmet Holsten, skulle udsendes om kort tid. Ved at ændre datoen har man altså villet tilsløre den virkelige sammenhæng mellem reskriptets udstedelse og udgivelsen af Corpus Constitutionum. Forslaget blev gennemført, men reskriptet blev forsynet med en endnu tidligere dato, den 15. aug. 1746¹⁸. Al mistanke skulle fjernes.

Reskriptet bestemte, at forordningens bestemmelser for hertugdømmernes vedkommende skulle ændres, således at de, der ville praktisere, skulle angive sig for fysikus i det distrikt, hvor de ville slå sig ned. De skulle for ham fremvise deres vidnesbyrd, og først når disse var anerkendt, kunne de tages i ed af myndighederne. Indfødte, der ikke havde studeret i København, og udlændinge skulle ikke udelukkes fra medicinsk praksis.

Disse bestemmelser blev i tidens løb en del ændret. En forordning af 25. aug. 1786 fastslog, at udlændinge og indfødte, som havde taget doktorgraden i udlandet, ikke måtte praktisere, før de var blevet prøvet af det medicinske fakultet i Kiel, som skulle afgive beretning til Tyske Kancelli. Byernes magistrat skulle tage dem i ed og give dem tilladelse til at praktisere samt give fysikus meddelelse derom¹⁹. Et patent af 7. marts 1835 bestemte, at eden skulle aflægges for fakultetet, idet det samtidig blev fastslået, at vordende læger ikke skulle anmelde sig for magistraten, men for fysikus, idet de fremviste deres dokumenter vedrørende jus practicandi og den aflagte ed. Efter et kgl. reskript af 11. maj

1798 skulle indfødte, der ville drive lægepraksis eller ønskede ansættelse som fysikus, have taget doktor- eller licentiatgraden på Københavns eller Kiels universitet. Udlændinges tilladelse til at praktisere blev indskrænket ved regeringens cirkulære af 12. sep. 1839, hvorefter en sådan kun blev givet, hvis de havde fået første karakter ved den afholdte prøve for fakultetet eller ved deres i Kiel aflagte doktor- eller licentiateksamen.

Et spørgsmål, som gav anledning til en del diskussion, var, om danske kandidater skulle have praksisret i hertugdømmerne, og om kielske doctorer og licentiatere måtte virke i Kongeriget. I 1819 ønskede Holger Fangel, som havde taget eksamen i København, at måtte praktisere på Ærø. Sundhedskollegiet i Kiel mente, at efter reskriptet af 11. maj 1798 var det kun graduerede kandidater fra København, altså læger, der havde taget doktorgraden, som måtte praktisere, og at Fangel derfor måtte have særlig tilladelse fra Kancelliet. Kollegiet var iøvrigt af den opfattelse, at det ikke skulle være for let at få praksisret i hertugdømmerne, da mange ikke-promoverede ellers ville slå sig ned i flækker og lignende og skade de dygtigere doctorer²⁰.

I 1829 rejste det medicinske fakultet i Kiel på ny spørgsmålet om gensides praksisret, og i en promemoria af 30. nov. 1829 udtalte det akademiske konsistorium, at efter forordningen af 25. aug. 1786 havde kirurger fra akademiet i København praksisret i hertugdømmerne, og at reskriptet fra 1798 gav doktorer fra universitetet i monarkiets hovedstad en tilsvarende ret. Reciprocitet var sådan set en undtagelse fra reglen, men det ville være ønskeligt, om den var almindelig. Problemet med de kongerigske kandidaters praksisret hang iøvrigt sammen med, at de fleste af disse ikke tog doktorgraden, mens de kielske kandidater enten var doktorer eller licentiatere²¹. Dette skyldtes, at der ved den nye universitetsfundats af 7. maj 1788 var indført en medicinsk embedseksamen, hvorefter det ikke var nødvendigt at tage doktordisputats for at få jus practicandi²². Den 18. marts 1830 meddelte Tyske Kancelli, at Sundhedskollegiet i København i en tidligere sag havde udtalt, at Universitetet i Kiel havde ret til at autorisere sine kandidater til at praktisere i alle lande, og at det også fortsat burde have en sådan

ret. Samtidig havde kollegiet udtalt, at der burde være større lighed mellem eksaminerne ved de to universiteter. Den kielske eksamen var mindre besværlig for kandidaterne, men også mindre fuldkommen. I sit svar udtalte fakultetet i Kiel, at man ikke kendte noget til eksamen i København, men eksamen ved det kielske universitet var strengere end den i Berlin, Göttingen, Heidelberg og ved de fleste andre tyske universiteter. Man polemiserede mod det danske sundhedskollegiums udtalelser om den praktiske uddannelse og mente, at det var forkert, at de københavnske kirurger uden videre havde praksisret i hertugdømmerne, altså samme ret, som de, der i lang tid havde studeret ved universitetet. Deres forudsætning var væsentligst den, at de havde været barbersvende eller kompagnikirurger, og de havde ikke fået undervisning i de indre sygdommes patologi og terapi. For fremtiden burde kun de, der havde studeret ved de to universiteter, have praksisret i hertugdømmerne, iøvrigt uanset om de var doktorer eller ej. Tyske Kancelli foreslog i 1833, at der skulle være fuld gensidighed mellem læger fra Kongeriget og hertugdømmerne, og at kirurgernes praksisret blev ændret²³. Der synes iøvrigt ikke at være kommet noget praktisk resultat ud af drøftelserne.

Udviklingen gik stadig i retning af at stramme tilsynet med lægerne, og sanitetskollegiet fik et middel til at få et virkeligt overblik over lægeforholdene i hertugdømmerne, da der i kancellipatent af 22. aug. 1809 blev optaget en bestemmelse om, at alle læger og sår-læger med praksisret overfor kollegiet skulle godtgøre deres ret til at praktisere samt give oplysning om deres opholdssted.

En undersøgelse af de læger, der vides at have praktiseret i Nordslesvig, viser, at de enten kan påvises som immatrikuleret ved universiteterne eller betegnes som dr. med. eller licentiat. De fleste havde, som det var at vente, besøgt tyske universiteter, i nyere tid næsten udelukkende Kiel, i ældre tid ofte Halle. Der var dog heller ikke så få, som havde frekventeret universitetet i København. Et studium i rigets hovedstad var meget almindeligere for de sønderjyske læger end for juristerne. Af de 11 læger i Åbenrå, der kendes fra denne periode, havde een

studeret i København, tre både i Kiel og København, een både i Kiel, Halle og København, to i Halle og een i Wittenberg, mens der mangler oplysninger om en af lægernes studier²⁴.

Hvorfra kom lægerne?

Mange af de medici, som virkede i Kongeriget, var tyskere. Af knap 600 læger fra tiden 1479—1788, om hvis fødested man har oplysning, var ca. 170 eller godt 28 pct. født i Tyskland. Hertil kommer endda ca. 75 fra Holsten og Sønderjylland. De fleste af disse har utvivlsomt også været af tysk afstamning. Kun ca. 260 eller godt 43 pct. var fra Kongeriget²⁵. Når den kongerigske lægestand var så fortykket, må man vente, at noget lignende har oplysning, var ca. 170 eller godt 28 pct. født i Tyskland. Herstamningen for de læger, som vides at have praktiseret i Nordslesvig i tiden 1700—1848²⁶.

Oversigt over de nordslesvigske medicis afstamning 1700—1848

	1701-50	1751-1800	1801-48	ialt
Fødebyen	2	3	9	14
Nordslesvig iøvrigt ..	2		11	13
Kongeriget		2	3	5
Dansk Sydslesvig		2		2
Tysk Sydslesvig	4	1	11	16
Holsten		6	10	16
Tyskland	2	3	2	7
Norge		1		1
Sverige	1	1		2
Ubekendt	4	1		5
	15	20	46	81

Som det var at vente, viser tabellen, at der også i Nordslesvig har været en del tyske læger. Det er dog ikke antallet af indvandrede fra Tyskland, som er så overvældende. Derimod er der efter 1750 en meget stærk tilstrømning af læger fra Holsten og det tyske Sydslesvig. I perioden 1751—1800 udgør det tyske indslag i den nordslesvigske lægestand ca. 50 pct., og procentforholdet er det samme efter 1800. Nordslesvigerne har derimod ikke været særlig talrig blandt lægerne. Af dem, hvis fødested er

kendt, var kun 35,5 pct. indfødte nordslesvigere. Det var dog stigende imod periodens slutning, 15,8 pct. i tiden 1751—1800 mod 43,5 pct. i årene 1801—1848. Det var i nogen grad, fordi der nu var så mange, der begyndte praksis i deres fødeby, et fænomen, som utvivlsomt må ses i forbindelse med det stigende antal læger, som gjorde konkurrencen skarpere og dermed fik de unge kandidater til at udnytte den fordel, som slægt og bekendtskab kunne være. I landsognene, hvor der også efterhånden kom praktiserende læger, spillede nordslesvigerne og de kongerigsk fødte en forholdsvis større rolle end i byerne, hvor en tysk læge bedre kunne gøre sig forståelig end på landet. Iøvrigt var det også lettere at klare sig i byerne, når man talte landets sprog. Om dr. von Maack, som i 1837 blev fysikus i Åbenrå, udtalte sanitetskolegiet, at »han fuldtud mestrer det i Åbenrå uundværlige danske sprog«, idet han havde gået i skole i København²⁷.

Antallet af læger fra Kongeriget var derimod meget ringe i Nordslesvig, ialt kun 6,6 pct. Heller ikke som læger fik kongerigske akademikere lejlighed til at gøre sig gældende. Den tidligere forholdsvis almindelige uddannelse i København medførte ingen kongerigsk tilvandring og afløstes efterhånden af en næsten rent tysk uddannelse, og den stærke indvandring af læger af tysk afstamning forblev uformindsket.

Kirurger.

Oprindelig var kirurgien en »uærlig« håndtering, og den katolske kirke optrådte i ældre tid meget skarpt overfor lægekunsten, ikke mindst overfor kirurgien. I 1215 udtalte Laterankonciliet således: »Ikke må en subdiakon, diakon eller præst udøve nogen del af kirurgien, som fører til brænden eller skæren. . .«²⁸.

Efterhånden blev det dog regnet for en anstændig håndtering at være kirurg, men der var og blev et skarpt skel mellem dem og de medicinske læger. Disse var akademisk uddannet, mens kirurgerne fik en rent praktisk uddannelse og betragtedes som håndværkere, selv om de dog indtog en vis særstilling og ofte havde hertugelig eller kgl. koncession. Allerede 1600 fik mester Claus Andersen i Tønder amtmandsbestalling som »beediget barber« i en del af amtets herreder, og 1614 fik Jørgen Detlefsen

hertugelig privilegium på at være beediget barber eller kirurg i Åbenrå med eneret på kirurgisk praksis, hvilke rettigheder han — som sine efterfølgere — havde vanskeligt ved at hævde overfor gamle koner og præster, der gjorde ham indpas i næringen²⁹.

Lavsorganisation og eksamination.

Flensborg havde allerede i 1515 et lukket barberlav på fire medlemmer, og også i Tønder, Sønderborg og Åbenrå var kirurgerne eller barbererne organiseret i lav, alle »lukket« og med henholdsvis fem, tre og tre medlemmer³⁰. I de hertugelige områder var det i 1707 og 1708 dog blevet fastslået, at udlærte håndværkere, som havde gjort mesterstykke og købt hus, frit kunne slå sig ned i hertugens byer. I 1709 fastslog visitationskommissionen, at dette også gjaldt kirurger. I Åbenrå fremførte man dette, da en kirurg i 1727 gerne ville slå sig ned i Åbenrå. Man ønskede at få flere kirurger i byen³¹.

I Sønderborg-kirurgernes privilegier fra 1710 blev det fastslået, at kun de måtte årelade, forbinde og kurere skader. Sammen med den privilegerede frimester i kirurgien fik de eneret på kirurgisk virksomhed i by og på land og ret til at holde svende og drenge. Som ellers indenfor lavsvæsnet kunne ingen komme ind i lavet, medmindre han nogle år havde øvet sig på professionen i det fremmede. Lavsskråen for kollegaerne i Tønder fra 1727 var på 26 artikler og indeholder en del bestemmelser, der også er af interesse for håndværkshistorien. Svendene skulle sige op til påske med 7—8 måneders varsel, bl. a. fordi der på grund af byens afsides beliggenhed kun kom få fremmede svende vandrende, hvorfor mestrene var nødt til at indforskrive dem andetsteds fra. Mestrene havde derimod kun 14 dages opsigelse. Når en svend forlod en mester, måtte han ikke tage plads hos en anden i byen, før han havde rejst. At øvrigheden allerede på dette tidspunkt har haft et vist tilsyn med kirurgerne, fremgår af bestemmelsen om, at svendene, inden de blev mestre, skulle have arbejdet i fem år efter udstået læretid og skulle eksamineres af lavet i nærværelse af fysikus og to medlemmer af byens råd³². En tilsvarende kontrol kendes også andetsteds fra, således var Chr. Aug. Müller, der i 1738 fik koncession som kirurg i Åbenrå by

og amt, i forvejen eksamineret af fysikus i Flensborg³³. Noget almindeligt påbud herom forelå dog ikke, men da mange af kirurgerne havde kgl. privilegium, var det i nogen grad muligt for regeringen at føre tilsyn med de nye mestre. En virkelig kontrol indførtes dog først ved kgl. reskript af 23. jan. 1741, der påbød statholderen at sørge for, at ingen barber for fremtiden måtte komme ind i lavene, før han var eksamineret af stedets fysicus og to lavskirurger og kunne frembringe testimonium derom. Bestemmelserne gjaldt også i de byer, hvor der intet barberlav fandtes, og kongen ville for fremtiden kun give privilegium til eksaminerede kirurger³⁴.

Militære kirurger.

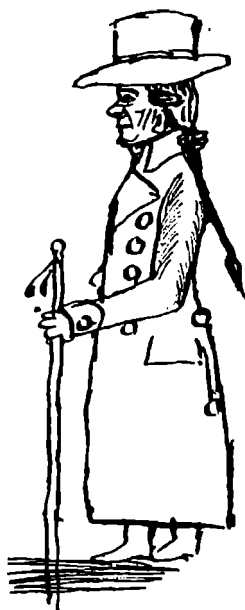
Mange af kirurgerne havde ikke blot fået deres praktiske uddannelse som svend hos en amtsmester, men havde også i deres yngre dage virket som feltskærer i hæren eller som skibskirurg. Det var en ofte indskærpet regel, at militærpersoner ikke måtte arbejde for civile. Et kgl. reskript af 1. feb. 1707 fastslog, at dette også gjaldt for kirurger³⁵. Bestemmelserne blev gentaget i reskript af 7. jan. 1746, hvor det dog samtidig udtaltes, at det skulle forblive ved resolutionen af 19. aug. 1740, som havde givet patienterne tilladelse til, når det drejede sig om vanskelige og farlige sygdomme eller operationer, at betjene sig af notorisk dygtige kirurger, som de havde mest tillid til, selvom disse ikke var medlem af et barberlav³⁶. Hverken denne eller andre bestemmelser om militærpersoners ret til at virke i deres profession var hel klar. Da de to kirurger i Åbenrå 1733 klagede over, at to ryttere ved de indkvarterede kompagnier gjorde dem indpas i næringen, bad magistraten om, at det måtte blive disse forbudt, men fra militær side mente man, at de to mænd efter de gældende bestemmelser havde lov til at virke i deres profession. Magistraten kunne jo bare henstille til borgerskabet ikke at give sig i kur hos dem. Året efter kom der dog et forbud, der blev gentaget flere gange, i 1742 således af statholderen³⁷. Klagerne over indgreb fortsatte, og der kan ikke være tvivl om, at dygtige feltskærere

er blevet benyttet af civile. Afviste regeringen militære personers ret til at udøve håndværk, anerkendte den dog, under modstand fra lavenc, at afskedigede soldater havde en sådan ret, således ved forordningen af 20. feb. 1712, der i 1718 indskrænkedes til kun at gælde folk, der havde tjent i 10 år; 1733 fastsattes grænsen til 15, 1738 til 14 år³⁸. Kendsgerningerne viser, at tilladelsen for kirurgernes vedkommende blev benyttet i udstrakt grad, og at afskedigede militære spillede en betydelig rolle indenfor standen, et forhold som ikke er af ringe betydning, når man skal vurdere dens nationale sammensætning.

Uddannelse i nyere tid.

Nogle af de mange fremmede kirurger var blevet eksamineret i udlandet. Således havde Valentin John, der i 1722 købte hus i Åbenrå, bestået kirurgisk eksamen i Amsterdam³⁹. I det danske monarki oprettedes et Theatrum anatomico-chirurgium først 1736. Eksamen herfra var ikke tvunget for kirurger i hertugdømmerne, og i de første år fritog en sådan ikke de vordende mestre for at blive prøvet på sædvanlig måde, således som det blev fastslået i et kgl. reskr. af 13. nov. 1744. Derimod skulle de være fri for at gøre mesterstykke og give mestergilde, convivium⁴⁰. Den 13. maj 1756 blev dette ved kgl. resolution ændret til, at kandidater fra teatret ikke skulle underkastes nogen eksamen, men kun melde sig for fysikus⁴¹, og samme år bestemte statholderen, at barberlavet i Tønder skulle optage Henrich Georg Munckemeier, der var prøvet af collegium anatomicum i København⁴². Der havde iøvrigt været tale om at oprette et anatomisk collegium i hertugdømmet, idet landfysikus Bössel i Flensborg stillede forslag herom i 1740, men det blev ikke approberet⁴³.

Den store forandring i de sønderjyske kirurgers uddannelse skete dog først ved forordningen af 25. aug. 1786, som påbød, at bortset fra de allerede praktiserende kirurger måtte ingen for fremtiden udøve kirurgisk virksomhed uden i forvejen at være

*Eskadronfeltskær ved
det holstenske lansenerregiment
Carl Heinrich Müller.
Tegnet af
Georg Alex. Sass ca. 1810.*

eksamineret ved det i 1785 oprettede kirurgiske akademi i København. Barberlavenes eneret skulle for fremtiden ikke omfatte kirurgien, kun barbering; dog måtte barbererne også foretage åreladninger og yde førstehjælp⁴⁴. Det medicinske fakultet i Kiel var alt andet end tilfreds med forordningen af 1786 og protesterede imod, at akademiet i København fik eneret på at prøve kirurgerne. Ved universitetets oprettelse i 1665 havde fakultetet nemlig fået ret til at prøve sårlægernes dygtighed. Det var da heller ikke så underligt, at universitetet gik imod et af akademiet i 1787 fremsat ønske om at få lov til at kreere doktorer i kirurgien. Man hævdede, at forskellen mellem læger og kirurger på denne måde let ville blive udvisket, i hvert fald i bevidstheden hos den mindre oplyste del af befolkningen, og det ville være til skade for både medici og publikum⁴⁵.

Akademiet i København bestod til 1. jan. 1842, da det indlemmedes i universitetet⁴⁶. I 55 år havde de sønderjyske kirurger næsten alle fået deres uddannelse i rigets hovedstad.

Forordningen af 1786 betød, at der efterhånden blev et ret skarpt skel mellem barberer og kirurger. Endnu i 1809 var der dog en »Stadtkirurgus« i Haderslev, som holdt barberstue og ikke var eksamineret i København, men kun af byens fysikus⁴⁷.

Kirurg Zehr i Åbenrå, der døde 1806, havde to af byens »kirurgembeder« og holdt to barberstuer. Hans kundekreds var meget stor, og han kom to gange om ugen eller mere i de fleste huse. Det havde til følge, sagde fysikus Wiggers, at han kunne vaccinere for små penge, og så blev der næsten ingen kunder til Wiggers⁴⁸.

Efterhånden blev forskellen mellem medici og kirurger mindre og mindre, og i 1800-årene blev der flere og flere, som både tog medicinsk og kirurgisk eksamen. Et vidnesbyrd om kirurgernes stadig stigende anseelse var det også, at der i hertugdømmerne oprettedes en del embeder som distriktskirurger, der havde almindelige lægelige — især kirurgiske — opgaver og skulle føre tilsyn med sundhedsvæsenet, men iøvrigt var underordnet fysikus⁴⁹. Til gengæld var antallet af læger i stadig og stærk vækst, så de i tal snart overfløj kirurgernes, som i 1700-årene havde været de fleste.

Hvorfra kom kirurgerne?

Ligesom mange af Kongerigets medicinske læger var også en betydelig del af dets kirurger indvandret sydfra. Af de 443, der i tiden 1738—1785 er blevet eksamineret ved det kirurgiske amfiteater, var ca. 100 født i Kongeriget, ca. 30 i Norge, ca. 100 i hertugdømmerne, ca. 100 i Tyskland og 10 i andre lande, mens der mangler nærmere oplysninger om 130⁵⁰. Det fremmede indslag er her endnu større end hos lægerne. Også i tiden efter 1785 talte Kongerigets lægestand mange udlændinge, dog forholdsvis færre end før⁵¹.

I Sønderjylland kom tyskerne ligeledes til at spille en meget stor rolle, men forholdene formede sig iøvrigt ret forskelligt til de forskellige tider, som det vil ses af følgende tabel, der omfatter de kirurger, der haves kendskab til, formodentlig så at sige alle de, der har virket i Nordslesvig i tiden 1700—1848⁵².

*Oversigt over de nordslesvigske kirurgers afstamning
1700—1848*

	1701-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Fødebyen	8	2	2	12
Nordslesvig iøvrigt ..	2	2	4	8
Kongeriget	2	2	12	16
Dansk Sydslesvig	1			1
Tysk Sydslesvig	2	4	3	9
Holsten	1	5	2	8
Tyskland	4	10	3	17
Norge	1			1
Øvrige Europa		1	1	2
Ubekendt	20	6	1	27
Ialt....	41	32	28	101

Betragter man perioden under eet, vil man se, at af de 74 kirurger, til hvis afstamning der haves kendskab, var 17 født i Kongeriget og Norge og 21 i Nordslesvig og det danske Sydslesvig, mens 34 eller 45,9 pct. stammede fra monarkiets tyske områder eller Tyskland. Ialt står 51,3 pct. danske og norske således overfor 48,7 pct. tyske og andre udlændinge. Ser vi på de enkelte tidsafsnit for sig, viser der sig dog et ret forskelligartet billede. I tiden 1701—50 spillede de indfødte nordslesvigere en meget større rolle end senere, og de danskfødte kirurger var i absolut overvægt. Antallet af ubekendte er dog i denne periode så stort, at resultatet nødvendigvis må være behæftet med meget stor usikkerhed. I tiden fra 1751—1800 indtager de tyske kirurger — ikke mindst fra selve Tyskland — en absolut dominerende rolle, 19 eller 73,1 pct. af alle de kendte, mens de danskfødte til gengæld gør sig meget stærkt gældende i den sidste periode, da ikke mindre end 44,4 pct. var født i Kongeriget og ialt 66,7 pct. i de danske områder. Når der i den mellemste periode finder en så stor tysk indvandring sted, må det først og fremmest ses som en følge af, at kirurgerne var håndværkere, og Sønderjylland såvelsom Kongeriget blev i denne tid oversvømmet af tyske håndværkssvende.

Med forordningen af 1786 ændredes forholdene. Kirurgerne skulle nu være eksamineret, og det var i København, eksamen

fandt sted. Dette medførte en særlig tilstrømning af slesvigere og holstenere til det kirurgiske akademi i hovedstaden. Mange af dem blev i Kongeriget, mens til gengæld en del folk herfra søgte til Nordslesvig, især til en praksis uden for købstæderne. Også en del kom dog oprindeligt hened som militærlæger. Her som i så mange andre tilfælde viser det sig, at militæret, efter at dette ikke mere var så stærkt tyskpræget som før, betød en styrkelse af det danskfødte befolkningselement indenfor enkelte embedsgrene.

Undersøgelsen har vist, at også mange af lægerne — de akademisk uddannede såvel som de kirurgiske — kom sydfra. Den stærkere tilvandring af danskfødte kirurger i 1800-årene opvejedes i nogen grad af, at medicinerne nu talmæssigt spillede en meget større rolle end tidligere, og mange af dem var sydfra. Lægernes sociale betydning var vel ikke så stor dengang som i dag, men også de var med til at give den nordslesvigske overog embedsklasse et tysk præg, var med til at skabe den nationalpolitisk så afgørende opfattelse, at tysk sprog og kultur var de fines og de dannedes sprog og kultur.

APOTEKERNE.

Fra gammel tid var lægernes og apotekernes arbejde nær sammenknyttet. Hvor der ikke var noget apotek, måtte lægen selv dispensere medicinen, sørge for at få den fra et apotek og derefter gøre den klar til brug og fordele den til patienterne. Sådan bar også de kloge mænd og koner sig ad. En af anklagerne mod den foretagsomme degn Hans Michelsen på Løjt var netop, at han også holdt apotek. Han svarede, at hvad han kunne få af præparater på apoteket, hentede han der¹.

I en tid, hvor læger var sjældne, og næsten alle var henvist til de lokale kloge mænd og kvinder, var behovet for medicin også ringe, og en mand kunne som regel ikke leve af kun at sælge lægemidler. Det var derfor almindeligt, at apotekerne også havde lov til — måske endda eneret på — at handle med andre varer. Da apotekeren i Haderslev i 1583 fik kongelig stadfæstelse på sit privilegium, hed det, at »alene han og ellers ingen, det være

*Christoph Friederich Zeise,
apoteker i Haderslev
1753—83.*

sig borger eller fremmed, i denne vor by Haderslev må falbyde og sælge søde vine, stødte urter, konfekt eller andre apotekersager, syltede composita og simplicia«. Desuden fik han lov til ligesom byens råd at holde vinkælder og sælge vinen i store og små mål². Den første apoteker i Åbenrå fik i sit privilegium af 1709 ligeledes ret til at handle med vin og krydderier³. Da apoteket i Tønder blev oprettet, havde apotekeren også ønsket at få lov til at sælge og udskænke vin. Dette punkt blev dog strøget i privilegiet, som iøvrigt gav ham eneret til at sælge krydderier i små mængder. Derimod måtte købmændene sælge dem i pundervis, men de måtte ikke på nogen måde falbyde apotekervarer såsom »medicamenten, simplicia oder auch oliteten, succos, conseruen, syrupen, unguenten, electuarien, pilulen, confecturen«⁴.

Det ældste apotek i Nordslesvig er Hjorteapoteket i Haderslev, der vel er opstået, da Antonius Bate i 1557 fik bestalling som hertug Hans' apoteker⁵. I det følgende århundrede kom der tre apoteker til, to i Tønder og et i Sønderborg, i 1700-årene fire og i tiden 1800—48 seks⁶.

Apotekernes uddannelse.

I den store medicinal- og apotekerordning fra 1672 bestemtes det, at apotekerne skulle have privilegium og aflægge eksamen for doctoribus facultatis medicae og apotekere i København⁷. For hertugdømmernes vedkommende ændredes bestemmelsen ved kgl. reskript af 15. aug. 1746 til, at de, som ikke havde lejlighed til at tage eksamen i København, kunne aflægge den for den stedlige fysikus og mindst een apoteker⁸.

Uddannelsen var først og fremmest af rent praktisk karakter, de unge blev discipel på et apotek, og når de var udlært, konditionerede de rundt om, som regel både i Tyskland og i Kongeriget. Det er ikke mindst påfaldende, at et meget stort antal af de nordslesvigske apotekere på et eller andet tidspunkt har været i kondition i København. Derimod var det ikke særlig almindeligt i 1700-årene, at de vordende apotekere studerede ved de tyske universiteter. Af de apotekere, som har virket i Nordslesvig i tiden 1750—1800, har ikke een eneste været på universitetet i Kiel, mens enkelte har besøgt tyske universiteter, således Carl Fr. W. Holzendorff i Tønder og Christopher Fr. Zeise i Haderslev. Derimod er der i hvert fald fem, som har underkastet sig eksamen ved universitetet i København, blandt dem også Holzendorff og Zeise. Af de 19 apotekere, der har virket i Nordslesvig i disse år, var een licentiat, fem kandidater fra København, een var eksamineret af fysikus, to andre vides også at være blevet eksamineret, mens der mangler oplysning om 10, hvoraf nogle dog muligvis har studeret i udlandet⁹.

I forbindelse med oprettelsen af sanitetskollegiet bestemtes det i patentet af 25. maj 1804, at »ingen skal for fremtiden tiltræde et apotek, som ikke først på forskriftsmæssig måde er blevet prøvet af sanitetskollegiet og fundet dygtig«, og nærmere bestemmelser for denne prøve blev fastsat i bekendtgørelse af 16. juli 1805. Bestemmelserne fra 1804 blev lidt ændret ved forordning af 27. jan. 1829, hvorefter provisorer også skulle have taget eksamen. De, der ved arv fik et apotek, kunne ikke overtage privilegiet, hvis de ikke var eksamineret eller tog eksamen i løbet af et år.

Af dem, der blev eksamineret i de første år efter 1804, var det forholdsvis få, der havde været immatrikuleret ved universitetet i Kiel, men efterhånden blev dette mere og mere almindeligt. Studietiden her må dog have været ret kort, thi som regel fandt eksamen sted et år eller så efter immatrikulationen, undertiden endda i løbet af kortere tid¹⁰.

Efter ordlyden i patentet af 1804 skulle der herefter ikke være nogen mulighed for, at københavnske kandidater kunne overtage apoteker i Nordslesvig. Kendsgerningerne viser dog, at man har anerkendt denne eksamen som tilstrækkelig kvalifikation. Spørgsmålet blev berørt i en skrivelse fra Tyske Kancelli til det danske sundhedskollegium af 13. marts 1814, hvori man udtalte, at en ved Københavns universitet eksamineret apoteker kan eje eller som provisor forestå et apotek i hertugdømmerne under forudsætning af reciprocitet i Danmark med hensyn til de i hertugdømmerne eksaminerede apotekere¹¹. I en skrivelse fra Danske Kancelli af 19. juni 1830 blev det efter indhentede oplysninger fra Tyske Kancelli fastslået, at »det hidtil har været fulgt som grundsætning, at farmaceuter, som af det herværende medicinske fakultet har erholdt vidnesbyrd om duelighed til at forestå et apotek, uden videre prøvelse er blevet admitteret til at bestyre apoteker i hertugdømmerne«¹².

De 29, der har begyndt virksomhed som apotekere i tiden 1801—48, har taget eksamen på følgende måde¹³:

*Oversigt over de nordslesvigske apotekeres eksamen
1801—48*

†odested	eks. ved San. koll.	heraf imm. Kiel	eks. i Kobenhavn	eks. af fysikus	ingen oplysninger	ialt
Nordslesvig	7	5	2	1	1	11
Kongeriget			5			5
Dansk Sydslesvig	1					1
Tysk Sydslesvig	4	2	1			5
Holsten	3		1			4
Tyskland	1				1	2
Ubekendt					1	1
Ialt	16	4	9	1	3	29

Den nordslesviger, om hvis eksamen der mangler oplysninger, var immatrikuleret i Kiel, men ses ikke at have taget eksamen i København eller ved Sanitetskollegiet.

Som det vil ses, var de fleste nordslesvigske apotekere nu blevet prøvet af Sanitetskollegiet, men selv efter at denne eksamen var blevet oprettet, var der folk fra hertugdømmerne, som blev prøvet i København; de fleste kandidater herfra var dog født i Kongeriget.

Hvorfra kom apotekerne?

Apotekernes nationale afstamning fremgår af følgende tabel:

*Oversigt over de nordslesvigske apotekeres afstamning
1700—1848*

	1700-50	1751-1800	1801-48	Ialt
Fødebyen	5	6	8	19
Nordslesvig iøvrigt ..	1	1	3	5
Kongeriget	2		5	7
Dansk Sydslesvig		1	1	2
Tysk Sydslesvig	2	1	5	8
Holsten	1	1	4	6
Tyskland	1	4	2	7
Ubekendt	4	2	1	7
Ialt....	16	16	29	61

Det mest iøjnefaldende træk er, at så mange er blevet apotekere i deres fødeby. Det hænger sammen med, at her nærmest er tale om et privat erhverv, og at det som følge heraf var almindeligt, at apotekerne gik i arv fra far til søn. Men iøvrigt ser man, at der blandt apotekerne såvel som blandt læger og de fleste civile embedsmænd har været tale om en betydelig tilvandringsyd fra. Tyskerne er i flertal, hvis man ser bort fra dem, om hvis afstamning der ikke foreligger oplysninger, samt fra dem, der er blevet apotekere i deres fødeby, og som næsten alle har arvet deres stilling. Det gælder også efter 1800, da der kom en del kongerigske apotekere til Nordslesvig.

Apotekernes sociale afstamning har ligeledes betydning for spørgsmålet om denne stands nationale tilhørsforhold. Følgende tabel fortæller herom¹¹:

Oversigt over de nordslesvigske apotekeres sociale oprindelse
1751—1848

	Fødeby	Nordsl.	Kgr.	dansk Sydsl.	tysk Sydsl.	Holst.	Tyskl.	ubek.	ialt	
Apotekere	1751-1800	6	1						7	
	1801-48	6							6	
Præster	1751-1800				1				1	
	1801-48			2	1	1			5	
Andre embedsmænd	1751-1800	1		1			1		3	
	1801-48	1		1		3			5	
Højere stand i byerne	1751-1800								0	
	1801-48		1	1					2	
Håndværkere	1751-1800						2		2	
	1801-48		1		2				3	
Landbef.	1751-1800								0	
	1801-48				1				1	
Ubekendte	1751-1800	1	1				1	3	6	
	1801-48	1	1	1	1		2	1	7	
Ialt . . .		16	5	5	2	6	4	6	4	48

Som det vil ses, gælder det her som ved herredsfogder, amtsforvaltere og andre, at en betydelig del af standen kom fra de højere sociale lag, og der kan da næppe heller være tvivl om, at bortset fra dem, der var indvandret fra Kongeriget — de fem, som kom efter 1800 — har næsten alle apotekerne enten været født i tyske egne eller har tilhørt en overklasse, som mere eller mindre har følt sig knyttet til tysk kultur. På den anden side er der — ikke mindst før 1800 — så mange, der har konditioneret i Kongeriget, eventuelt også har absolveret eksamen der, at man tør regne med, at apotekernes tyske præg ikke har været så udpræget, som tilfældet var for de højere embedsmænds vedkommende.

OFFICERER.

Kulturelt og sprogligt var Nordslesvig et grænseland fra gammel tid. Men monarkiets grænser lå langt længere mod syd, og det var derfor sjældent, at større troppemængder var garnisoneret i landsdelen. Den eneste by, der har haft garnison i så at sige hele tiden fra 1700—1848, er Haderslev. Åbenrå havde kun militær i en del af årene 1720—67, fra Sønderborg forsvandt soldaterne 1753 og fra Tønder henimod 1770¹. Også ude omkring i

sognene var der indkvarteret soldater, på Als således i 1760'erne. Det hændte slet ikke så sjældent, at sognets piger kom galt afsted med disse fremmede, en del blev også gift med dem².

Det er kendt, at en stor del af den danske hvervede hær bestod af udlændinge, først og fremmest tyskere. Dette gjaldt ikke blot menige, men også officererne. Af rytterofficererne var i 1690: 31 danske, 167 tyske, 3 polske og 7 franske, mens tilsvarende forhold gjorde sig gældende indenfor fodfolket, hvor 96 var danske, 319 tyske, 20 polske, 26 franske og 35 kurlandske³. I 1735 var forholdet således: kavalleriet: 53 danske, 1 norsk, 83 tyske og 2 fra andre nationer; infanteriet: 142 danske, 29 norske, 325 tyske og 14 fra andre lande⁴.

I Haderslev garnisonerede fra 1775 det holstenske rytterregiment. Dets 1. og 3. eskadrons officersstab bestod i 1799 af fire fra Kongeriget, tre fra Tyskland og to fra hertugdømmerne. I 1815 var forholdet ved 1. og 2. eskadron i Haderslev: tre fra Kongeriget, fem fra Haderslev, to fra Kiel, i 1821: seks fra Kongeriget, fire fra Haderslev og een fra Kiel⁵.

Også gennem oplysningerne i kirkebøgernes dødsregister er det muligt at danne sig et indtryk af officerernes afstamning. Det må dog erindres, at det her ikke blot drejer sig om tjenestegørende men også om pensionerede officerer, der har slået sig ned i en eller anden sønderjysk by for her at nyde deres livs aften, et forhold der let kan give et skævt billede af forholdene⁶. Enkelte af disse er sikkert netop søgt til Nordslesvig, fordi de ville tilbringe deres alderdom der, hvor de var født⁷.

*Oversigt over afdøde officerers afstamning
1751—1848*

	1751-1800	1801-48	ialt
Nordslesvig	1	9	10
Kongeriget	6	12	18
Tysk Sydslesvig	3	2	5
Holsten	2	3	5
Tyskland	3	3	6
Norge	1	2	3
Øvrige Europa	1	1	1
Ubekendt	4	2	6
Ialt....	20	34	54

*Oberstløjtnant
von Michelsen i Haderslev,
tegnet af Georg Alex. Sass
ca. 1810.*

Selv om materialet er fragmentarisk og beheftet med visse mangler, kan der dog næppe være tvivl om den tale, det fører. Før 1800 er der forholdsvis mange tyskfødte officerer blandt de døde, selv om der uden tvivl har været endnu flere i århundredets første halvdel. Men i 1800-årene gør de officerer, der var født i Kongeriget, sig meget stærkere gældende. Mens det danske befolkningselement i officersstanden 1751—1800 udgjorde 50 pct., var det efter 1800 steget til 74,2 pct. Det må dog erindres, at en betydelig del af officererne var sønner af officerer, som var udvandret fra Tyskland. Der var derfor flere af dem, som var født nordpå, der alligevel havde nær føling med og var stærkt påvirket af tysk kultur, og flere af dem har uden tvivl behersket det tyske sprog ligeså godt som det danske. Officererne stammede iøvrigt alle fra de højere sociale lag. Af 40 officerer, om hvis sociale afstamning det har været muligt at skaffe oplysninger, var 18 officerssønner, mens otte kom fra præstehjem. To var sønner af godsejere, to af købmænd, to af borgmestre, een af en baron,

tre af amtmænd og fire af forskellige højere embedsmænd.

Officererne hørte selvfølgelig til det nordslesvigske selskabs højeste cirkler, således som det også fremgår af fru Kellersmanns brev til P. A. Heiberg i 1789, og standens stærke danske islæt kunne uden tvivl have fået en vis national betydning, hvis der havde været større garnisoner i alle de nordslesvigske byer. Som forholdene var, kunne de få danske officerer ikke danne nogen modvægt til den øvrige del af den højere verdslige embedsstand, som delvis var af tysk afstamning eller i hvert fald var præget af tysk kultur enten fra deres hjem eller gennem deres uddannelse i Kiel eller på andre tyske universiteter.

NOTER

Foruden de *forkortelser*, der vil være umiddelbart forståelige, er følgende forkortelser anvendt:

Achelis: Haderslev	=	Th. O. Achelis: Haderslev i gamle dage I—II.
Album	=	Das Album der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665—1865, udg. af Franz Gundlach.
Bürger- und Einwohnerbuch	=	Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869.
Corp. Const. Holsat.	=	Corpus Constitutionvm Regio-Holsaticarum.
Falck: Handbuch	=	N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts.
LA.	=	Landesarchiv Schleswig-Holstein undertiden også landsarkiv.
RA.	=	Rigsarkivet.
Stemann: Geschichte:	=	Chr. L. E. von Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig.
Syst. Samml.	=	Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen . . . Verordnungen und Verfügungen.

Når der efter citerede arkivalier står LA. eller RA. betyder det, at de findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein eller i Rigsarkivet. Hvis der ikke er oplyst noget om, hvor arkivalierne opbevares, findes de i Landsarkivet i Åbenrå.

Indsamlingen af arkivalisk materiale er foregået gennem et ret langt tidsrum. Både i Rigsarkivet og i Landsarkivet i Åbenrå har der, siden indsamlingen blev begyndt, fundet meget betydelige omordninger sted. De nye signaturer er i de fleste tilfælde blevet anført, men undertiden har det af praktiske grunde dog ikke været muligt at få disse med. Det vil dog næppe være vanskeligt for arkiverne i de enkelte tilfælde at finde frem til de nye signaturer.

Jeg bringer en varm tak til de mange, som på en eller anden måde har været mig behjælpelig under arbejdet, først og fremmest mine kollegaer i Rigsarkivet, Landsarkivet i Åbenrå og Landesarchiv på Gottorp samt personalet ved Centralbiblioteket i Viborg. En særlig tak til dr. phil. Th. O. Achelis i Kiel, som har stillet sin store matrikel over slesvigske studenter til min rådighed. Selvom jeg først kunne få kendskab til den, efter at materialet til de statistiske oversigter var indsamlet, har den dog ofte været til stor hjælp.

DANSK OG TYSK

1. Haderslev amtsarkiv: Haderslev amtshus 1762—92, nr. 209.
2. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig I, s. 119 ff.
3. Gottorperarkivet: A.XX.254 (RA.).
4. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern, s. 109 ff.
5. Allen: anf. sted I, s. 173 ff. Provst Reimarus' brev, der er aftrykt hos Allen, kunne efter indholdet at dømme være provstens svar på bøndernes anmodning, men da Reimarus først blev provst i 1703, må det være fra et senere tidspunkt. Bønderne har formodentlig foretaget en ny henvendelse.
6. Åbenrå byarkiv: H. Michelsens samlinger 148 (6—7), s. 224—227.
7. Nordborg amtsarkiv: Sager ang. undersøgelseskommissionen imod amtsforvalter Moritzen på Ærø 1757—59. Allerede i 1673 havde hertugen på Glücksborg påbudt, at de ærøske undersætter skulle indgive deres supplikker til rettskriveren på tysk. (Det glücksborgske-ærøske arkiv: 94. Akter vedr. Gråsten amt på Ærø og Ærøskøbing 1522—1749, P. nr. 40.RA.).
8. Gottorperarkivet: A.XX. 3239 (RA.).
9. C. V. 1. 8.
10. En del eksempler findes i Slesvigs delte Bispedømme s. 218 ff., Allen: anf. sted I, s. 136, 309 ff. og fl. steder.
11. Åbenrå præstearkiv: II. 14.
12. Overkonsistoriets arkiv: I. VI; ufuldstændigt citeret hos Allen I, s. 341 f.
13. Sdj. årbøger 1905, s. 91 ff., Zeitschrift XXVII, s. 322. I 1747 havde pastor Hammerich i Ullerup øl trykken egenmægtigt udgivet nogle katekeltiske spørgsmål for konfirmanderne, affattet på dansk, uden vor koncession og uden konsistoriets foregående ordentlige censur og indført dem i sin menighed. Hertugen blev meget vred herover, og Hammerich fik ordre til at aflevere de trykte eksemplarer, ligesom provsten skulle tilkendegive ham hertugens uvilje. (Glücksborgarkivet: Prot. exp. cur. 1742—54, 256 ff. RA.).
14. A.VI. 43 A (LA.).
15. Allen: anf. sted I, s. 349.
16. Ludwig Andresen: Die Entwicklung des deutschen Volkstum in Schleswig in der Zeit von 1544—1721 (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I), s. 71—94; jvnfr. Johanne Skovgaard i Hist. T. 10. r., IV, s. 486 ff., Troels Fink i Fortid og Nutid XV, s. 107 ff.
17. Ty. Kanc. I.A.: C.96. (RA.).

EMBEDSMÆNDENES BETYDNING

1. Sdj. årbøger 1945, s. 160 f.
2. Smst. 1895, s. 38; jvnfr. også H. Martensen: Af mit Levned II, s. 160.
3. Chr. Knudsens samlinger XX, 56 (Ny kgl. saml. 2683. 4 to. Kgl. Bibl.).
4. Smst. XVIII, 74.
5. Diederich Aug. von Wardenburg, der var født i Oldenburg, var herredsfoged i Slogs herred 1807—11, i Ilvding og N.-Rangstrup herreder 1818—30 og i Rise og S.-Rangstrup herreder fra 1830 (Ernst Müller: Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrtenschule 1449—1852, s. 50, nr. 894).
6. Den slesv.-holst. provinsialregerings arkiv: 4 I. (RA.).
7. Overrettens arkiv: 6 (RA.).

AMTMÆNDENE

1. Se fortegnelsen over Da. og Ty. Kane.s personale på Christian 4.s tid i Medd. fra Rentekammerarchivet 1872, s. 159—67.
2. Ang. tiden til 1659 se Quellen und Forschungen XIV, s. 177 ff., 203 ff., 251 ff., XV, s. 321 ff.
3. Smst. XIV, s. 257 ff. og XV, s. 329 ff.
4. Zeitschrift LV, s. 307.
5. Privilegien der Schl.-Holst. Ritterschaft s. 51 f., 147.
6. H. Ratjen: Verzeichniss der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek I—III forsk. steder (se registre), Ledreborg 349. 2 to. (Kgl. Bibl.), Gottorperarkivet A.XX.3209 (LA.).
7. Ueber einige Vorrechte der Schleswigholst. Ritterschaft s. 99—103.
8. A. Ipsen: Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein 1588—1675, s. 231 ff.
9. Privilegien der Schl.-Holst. Ritterschaft s. 231, 235 ff.
10. Ms. samlingen: Hertugdømmernes indre historie 12 b. Optegnelser af Chr. L. Stemann (RA.).
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
12. Rtk.s ty. afd.: Forest. prot. 1723, nr. 109, 1730, nr. 121 (RA.).
13. A.XX. 2524 (LA.).
14. En udførlig redegørelse for Åbenrå-amtmandens opgaver findes i Apenrader Amtsnachrichten I—II i Åbenrå amtsarkiv, som oprindeligt er grundlagt af amtmand Wedel. Hans efterfølger, Schmettau, har ladet den afskrive og har gjort tilføjelser til den. Denne redegørelse danner grundlaget for oversigten i Niemmanns Miscellaneu I, s. 1 ff.
15. Balzer Bentzens redegørelse for Haderslev-amtmandens opgaver 1725 i Haderslebiensla V (Haderslev byarkiv i Haderslev).
16. Ty. Kanc. I.A.: D. 110 I (RA.).
17. C. II. 36; jvnfr. Sønderjyllands Historie III, s. 358, Vejledende Arkivregistraturer VII, s. 101. Ang. statholderne og deres kompetence se Sdj. årbøger 1909, s. 274 ff.
18. C. II. 34; Ty. Kanc. I.A.: D. 44 (RA.), A.XVII. 1755 (LA.).
19. Zeitschrift XLIII, s. 48 ff.
20. A. Stölzel: Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien I, s. 147 ff., 330 ff.
21. Falck: Handbuch III. 1, s. 114 ff., Stemann: Geschichte II, s. 323 ff., Jahrbücher für die Landeskunde VI, s. 128 ff.
22. Ty. Kanc. I.A.: D. 74 I og 72 (RA.).
23. C. III. 1. 7, s. 40 f.
24. Rtk.s ty. afd.: B. 53 (RA.).
25. C.V.33 og C.II.36; allerede 1770 havde amtmand Wedel bestemt, at undersøgtterne kun måtte komme med deres kluger mandag, tirsdag og torsdag om formiddagen (C. II. 36).
26. Ty. Kanc. I.A.: D. 110 I (RA.).

27. Rise herreds tingbog 28/7 1685, Haderslev amtsarkiv: Kgl. kammerkollegiums sager nr. 10.
28. Patenten 1736, 45 ff., 303 ff., Ty. Kanc. I.A.: D. 38 (RA.).
29. I oversigten er lensmændene i de kongerigske enklaver ikke medtaget, ligesom der er set bort fra de enkelte tilfælde, hvor amtskriverer og husfogder en tid har fungeret som amtmænd. Oversigten er udarbejdet på grundlag af oplysninger i Zeitschrift VIII, s. 125 ff., F. J. West: De kgl. Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1864 (Personallhist. T. 7. r., VI), Ms. samlingen: Alm. dansk-norsk personalhistorie 88 (RA.), Quellen und Forschungen XV, s. 353 ff., Palle Rosenkrantz: Amtmandsbogen, V. Marstrand: Aabenraa, Zeitschrift XLVIII, s. 273 ff., Bürger- und Einwohnerbuch, s. 136 f. Desuden er en del supplerende oplysninger hentet fra forskelligt utrykt materiale. Oversigten medtager ikke amtmændene i Sønderborg og Nordborg amter i den tid, disse har hørt under hertug Hans og hans efterslægt. Amtmænd i Løgumkloster er kun medtaget i den udstrækning, de har været selvstændige.
30. Kong Christian den Femtes Testamenter s. 17 f., 44.
31. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 I, s. 257 ff.
32. Oplysningerne her og i det flg. bygger delvis på det samme materiale, som er nævnt i note 29. Desuden er benyttet fortegnelsen over juridiske kandidater i Personallhist. T. 6. r., I samt Album.
33. Se f. eks. Rtk.s tyske forest. prot. 1723, nr. 109, 1730, nr. 121 og 1740, nr. 227 (RA.).
34. Palle Rosenkrantz: anf. sted s. 18 f.
35. Ty. Kanc. I.A.: D. 171 I (RA.), Da. blogr. Leksikon XVIII, s. 383 f.
36. Palle Rosenkrantz: anf. sted s. 12.
37. F. eks. Rtk.s ty. afd.: F. 15 og 26 (RA.). Et morsomt eksempel på, at kun adelige blev amtmænd, fortæller August Hennings i sin dagbog fra 1802 (Da. Mag. 7. r. I, s. 199). Etatsråd Jensen (vist Jansen), mangeårig deputeret i Ty. Kanc., havde søgt amtmandsembedet i Åbenrå. Ved en audiens sagde han til kronprinsen, at han ikke fik embedet. »Hvorfor ikke?« sagde denne. »Fordi jeg er borgerlig, og kun adelige får amtmandsstillingerne. — »Hvem siger det?« — »Jeg er overbevist derom, og hvis det var passende at bede Deres kgl. Højhed om et væddemål, ville jeg gøre det«. Det blev en adelig, der fik embedet.

AMTSSEKRETÆRER

1. Sønderborg byarkiv: II. Bysekretæren 1698—1776.
2. Oplysningerne i det foregående især på grundlag af kirkebøger; folketællinger, Rtk.s ty. ansøgninger og forsk. akter vedr. embedsmænd i Ty. Kanc.s arkiv (RA.).

AMTSINSPEKTØRER

1. F. J. West: De kgl. Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1864, s. 12, Ty. Kanc. I.A.: D. 72, Patenten 1709, 178 ff. (RA.). Benzen blev afskediget i 1727 på grund af meddelagtighed i toldsvig (Rtk.s ty. forest. prot. 1727, nr. 136).
2. Rtk.s ty. bestillingsprot. I, 367, ty. forest. prot. 1727, nr. 251, Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.), Album nr. 3297, C.V. 33.
3. Album nr. 1170, Rtk.s ty. ansøgninger: Knutzen og Nic. Paulsen, Patenten 1725, 316 (RA.).

AMTSFORVALTERE

1. Om de holst. amtskriveres stilling i senmiddelalderen se Zeitschrift XLIII, s. 3 ff., om de danske husskriverer eller slotsskriverer William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede s. 242 ff.
2. A. Stölzel: Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien I, s. 154 ff.
3. Om kautjoner se nærmere kammerretsordningen af 1/6 1720 (Syst. Samml. IX, s. 29 ff.).

4. C. VI. 1. 55 (LA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
6. Rtk.s ty. forest. prot. 1716, nr. 99 (RA.).
7. Zeitschrift XLIII, s. 4 f.
8. A.XVIII. 152 I (LA.).
9. Stemann: Geschichte II, s. 273 f.
10. Ty. Kanc. I.A.: D. 44. B. (RA.).
11. Stemann: Geschichte III, s. 372 f., Haderslev herreds skyld- panteprot. 1729—35, Syst. Samml. II, s. 314 ff., 241 ff.
12. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 I. (RA.).
13. Oplysninger om amtsforvalternes arbejdsområde bl. n. i A.XVIII.151 II og 152 I (LA.), der indeholder indberetninger 1739 og 1771, Rtk.s ty. afd.: G. 42 og Ty. Kanc.: I.A.: D. 44. B (RA.). I Haderslev provstl var det fra 1657 bysekretæren, der var sekretær i underkonsistoriet (P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse s. 9).
14. Ty. Kane. I.A.: D. 72 (RA.).
15. Overslgterne og oplysningerne i det følgende er udarbejdet på grundlag af materiale, der er indsamlet ang. hver enkelt person. Dette stammer især fra kirkebøger, Rtk.s tyske ansøgninger, bestallings- og forest. prot., »Bedlenings-Protocoll« samt forsk. akter vedr. embedsbesættelser (RA., de sidste dog også i LA. i Abenrå). Endvidere er benyttet de trykte universitetsmatrikler, J. Smiths store værk Slesvigske Amtsforvaltere og en række genealogiske og personallhist. værker.

HUSFOGDER

1. Zeitschrift XLIII, s. 8 f.
2. William Christensen: anf. sted s. 245 f.
3. A.XX. 2528 (LA.).
4. Smst.
5. A.XVIII. 152 I (LA.), Frode Grøbsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderj. Landsdele s. 170, Aug. Niemanns Miscellaneen I, s. 39.
6. A.XVIII. 152 I (LA.).
7. Rtk.s ty. afd.: B. 123 (RA.).
8. A.XX. 1470 (LA.).
9. Oplysningerne i det flg. er især bygget på kirkebøger; Rtk.s ty. bestallingsprot., »Bedlenings-Protocoll« (RA.) samt lokaladministrationens akter vedr. husfogder. Desuden er en del genealogisk speciallitteratur benyttet.

RIDEFOGDER

1. William Christensen: anf. sted. s. 246 f.
2. Hans H. Fussing: Stjernholm Len 1603—1661, s. 71, 93, 109 f.
3. Ty. Kane. I.A.: D. 72 (RA.).
4. Rtk.s ty. forest. prot. 1716, nr. 124, 1717, nr. 16 (RA.).
5. Ty. Kane. I.A.: D. 72 (RA.).
6. Peter Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse s. 7, K. Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn s. 78, Staatshandbuch 1849, s. 46, 50 f., Overrettens arkiv: 14, læg 3 (RA.).
7. Rtk.s ty. forest. prot. 1745, nr. 307, bestallingsprot. II, 309. (RA.).
8. Kirkebøgerne fra Bjolderup og Ø.-Løgum sogne, H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter s. 15, jvnfr. dog s. 39, 262 f. Ridefogden i Gønner havde en årlig indtægt på 10 rdlr. (Overrettens arkiv: 14, læg 3 i RA.).
9. Oplysningerne om ridefogderne er i alt væsentligt hentet fra det samme materiale som det, der er nævnt i note 9 til afsnittet om husfogder.

SKRIVERPERSONALET

1. Syst. Samml. IX, s. 9, Rtk.s ty. ansøgninger: D. Chr. Lyhm, Ty. Kane. I.A.: D. 194 III (RA.).

2. Oplysningerne om skrivelserne er bygget på kirkebøger; folketællingen 1845 og Rtk.s tyske ansøgninger (RA.).
3. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).

HERREDSFOGDER

1. Materialet findes især i A.XVIII. 151 I—II (LA.); noget også i Ms. samlingen: Hertugdømmernes Indre historie 10 (RA.).
2. S. 149.
3. A.XVIII. 151 I (LA.).
4. C. A. Trler: U. A. Holstein s. 85 ff.
5. A.XVIII. 151 I (LA.).
6. Kabinetstyrelsen i Danmark 1768—1772 I, s. 322 ff., især s. 327.
7. Smst. I, s. 139 f.
8. Smst. I, s. 349, A.XVIII. 151 II (LA.).
9. A.XVIII. 151 I—II, 152 I (LA.).
10. Holbøl ældste kirkebog, Sdj. månedsskr. 1939, s. 79 f.
11. Møller: Bericht von verschiedenen Ländern s. 24.
12. Sdj. årbøger 1891, s. 213—43, Die Helmat 1927, s. 257 ff.
13. Danmarks Adels Aarbog XLIV, s. 73.
14. Fyns bisparkiv: Alsø herreders breve 1587—1785.
15. Ty. Kanc. I.A.: D. 83 I (RA.).
16. Indlæg til jyske registre 1676, nr. 1 (RA.).
17. Jyske registre 1670—73, 469 og indlæg til 1673, nr. 39 (RA.).
18. Ligprædiken i LA. i Åbenrå. Han var en præstesøn fra Oksenvad (P. Rhode: anf. sted. s. 253 f.).
19. V. Marstrand: Aabenraa s. 115.
20. Zeitschrift LVII, s. 272.
21. Claus Rolfs: Gesch. des Kirchspiels und Fleckens Hoyer s. 215, 219, 224.
22. Selvbioграфи i Flensborg byarkiv i Flensborg: Mollers tavler nr. 153, trykt i Deutscher Volkskalender 1932, s. 87 ff.
23. A. Hofmeister: Die Matrikel der Universität Rostock III, s. 191 a.
24. Mitteilungen des Nordfries. Vereins VII, s. 25 f., Hofmeister: anf. sted III, s. 183 a.
25. Patenten 1688, 296 (RA.), Th. O. Achelis: Schleswig-Holsteiner auf der Universität Jena 1558—1850, s. 16, Album s. 476.
26. Man har også anført Claus Clausen Caspergaard i Nørre-Rangstrup herred som et eksempel (Göttling, gelehrte Anzelgen 1942, s. 494), men dette er næppe rigtigt. Dels immatrikuleredes den pågældende Claus. C. først 1608, dels slges han i matriklen at være søn af en Laurentius (Album nr. 287). Iøvrigt kan bl. a. nævnes Chr. Bahr i Højer herred, som kan være identisk med den Chr. B., som immatrikuleredes i Leipzig 1677 (G. Erler: Die jüngere Matrikel der Univ. Leipzig II, s. 14). Desuden Konrad Key, der omkr. 1700 undertiden fungerede som herredsfoged i Frøs og Kalvslund herreder, og som 1704 blev ridefoged i de to herreder. Han havde studeret i Wittemberg (Th. O. Achelis: Schleswig-Holsteiner auf der Universität Wittemberg 1602—1812, s. 22, og Erler: anf. sted III, s. 212).
27. Her er kun tale om det tidspunkt, da den nogenlunde ubrudte række af akademisk uddannede herredsfogder begynder. Om Slogs herred kan der ikke gives sikre oplysninger, måske har dette herred først fået studerede herredsfogder efter 1808, jvnfr. dog 200 Jahre Schlesw.-Holst. Anzeigen s. 106. I anf. værk har Achelis iøvrigt behandlet spørgsmålet om de akademiske herredsfogder i Slesvig. I visse tilfælde er hans begyndelsesår forskellige fra mine, bl. a. fordi han anfører de år, hvorfra rækken er absolut ubrudt. Uden iøvrigt at komme ind på enkeltheder kan det nævnes, at det er forkert, når det s. 106 hedder, at Cay Koch var den første studerede herredsfoged i Sdr.-Rangstrup

- herred fra ca. 1731, thl den pågældende herredsfoged hed Caspar Koch, tiltrådte 1722 og havde i mange år været fuldmægtig hos amtsskriveren (Patenten 1722—23, 205 f. RA.).
28. Ty. Kanc. I.A.: D. 44 (RA.), C. II. 1. 43, Varnæs Sogns Historie s. 139.
 29. Inländ. Registrant under 30/12 1730 (RA.), C. II. 1. 34, Åbenrå amtsarkiv: Relations Protocollum 1726—27 (25/7 1727).
 30. A.IV. 10 (LA.).
 31. Corp. Const. Holsat. I, s. 74 f.
 32. Inländ. Reg. 1726, 160 f. (RA.).
 33. Ty. Kanc. I.A.: D. 45 (RA.), Album nr. 4070.
 34. Ty. Kanc. I.A.: D. 45 (RA.).
 35. Ty. Kanc. I.A.: D. 126 (RA.).
 36. Smst.
 37. Ang. Trendelenburg se Fr. Volbehr og Rich. Weyl: Professoren und Dozenten der Chr. Albrechts-Universität zu Kiel s. 30.
 38. Abt. 47. 635 (I.A.).
 39. Archiv für Staats- und Kirchengeschichte V, s. 548 ff.
 40. Provinzialberichte 1792. 1, s. 105, 1793. 1, s. 99 og 1794. 2, s. 211.
 41. Forarbejderne til forordningen findes i A.XVIII. 180 (LA.), jvnfr. Schlesw.-Holst. Anzeigen 1936, s. 169 ff.
 42. Forordning af 15/5 1834, § 6.
 43. I et patent af 9/8 1811 om suspension af dommere, der er erklæret for konkurs, siges det dog, at Overretten skulle sørge for, at embedet under suspensionen »overdrages en anden retslærde«.
 44. Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden s. 84, 87 f.
 45. Trøjborg godsarkiv: 48.
 46. Om enklaveområdernes jurisdiktionsforhold se løvrigt Frode Gribsvad og Johan Hvidfeldt: Landsarkivet for de sønderj. Landsdele s. 53 f., 82—84.
 47. Hammerich: anf. sted s. 93.
 48. Se f. eks. Schackenberg godsarkiv: 76 (på Schackenberg), Trøjborg godsarkiv: 48.
 49. Hammerich: anf. sted s. 75—77, Schackenberg godsarkiv: 76 (på Schackenberg).
 50. Oplysningerne om enklavejurisdiktionernes birke- og herredsfogder er især hentet fra kirkebøgerne samt fra bestallingsbreve m. m. (i de under note 48 nævnte arkivalier), Richter: Juridisk og statsvidenskabelig Stat 1881, Jul. Bidstrup: Fortegnelse over jyske Retsbetjente (RA. og LA. i Viborg), Fra Ribe Amt VIII, Da. Kanc.: Verdslige Bestillinger i Danmark og Norge 1600—1833 (RA.), S. Birket Smith: Københavns Universitets Matrikel I—III, Mynsters samlinger vedr. da.-norske exam. jur. (RA.).
 51. Hammerich: anf. sted s. 94 ff., 166—69, 172 f.
 52. Smst. s. 172 f.
 53. Overrettens arkiv: 14, læg 3, og 23, læg 3 (RA.); jvnfr. A.XVIII. 151 I—II (LA.).
 54. Adolf Stölzel: Die Entwicklung des gelehrten Richterthums in deutschen Territorien I, s. 147 ff., 324 ff.
 55. Vedr. forholdene i de gottorpske områder se Ludwig Andresens redegørelse i Quellen und Forschungen XIV, især s. 273 ff.
 56. Eugen Wohlhaupter: Rechtsquellen Schleswig-Holsteins I, s. 176.
 57. S. 19, jvnfr. s. 139.
 58. Wohlhaupter: anf. sted s. 159 ff.
 59. Stemann: Geschichte II, s. 328 f.
 60. Oversigten er udarbejdet på grundlag af oplysninger i kirkebøger, universitetsmatrikler og i fortegnelsen over kandidater med »slesvigsk jur. eksamen« (Personalhist. T. 6. r., I). For den ældre tids vedkommende er i vid udstrækning benyttet Patenten og Ty. Kanc.s akter vedr. herredsfogder samt de

lokale arkivers akter vedr. disse embedsmænd. Hertil kommer forskellig utrykt materiale, genealogisk og topografisk litteratur. Ved den første opstilling over samtlige retsbetjente har F. J. Wests samlinger (Ms. samlingen: Alm. da.-norsk personallistorie 88 b—c i RA.) ydet god hjælp, selvom værdien af disse noget ufuldstændige samlinger i betydelig grad forringes ved, at de kun i meget ringe grad indeholder personallhist. oplysninger. For Als' vedkommende stammer en del af materialet fra Chr. Knudsens samlinger (Ny kgl. saml. 2683—84.4 to. i Kgl. Bibl., ialt 34 bd.).

FISKALER

1. A.XX. 369 og C.VI. 95 (LA.). Embedet i Tønder var besat indtil 1830 (Bürger- und Einwohnerbuch s. 135).
2. Soltrup præstearkiv: Optegnelsesbog (1558—1734) s. 279 f.
3. Lütke Clausen flk bestalling som delefoged 1632 (Gottorperarkivet: A.XX. 1473 i RA.).
4. Ty. Kanc. I.A.: D. 58 IV (RA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 44. C., 58 III (RA.).
6. Rtk.s ty. afd.: B. 123 (RA.).
7. Patenten 1733, 448 ff. (RA.).
8. Patenten 1735, 952 ff. (RA.).
9. Ang. landsfiskalerne i Danmark, der indførtes i 1739, se E. Holm: Danmark-Norges Historie II, s. 348 f.
10. Haderslev amtsarkiv: Sager til den slesv. registratur nr. 228.
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 44. C (RA.).

TINGSKRIVERE

1. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 512 f., Peter Skautrup: Hardiske mål II, s. 48 ff.
2. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I, s. 87, Hist. T. 10. r., IV, s. 488.
3. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.), jvnfr. Hist. T. 10. r., IV, s. 488.
4. Frøs herreds tingbog 1699—1706, 158 f.
5. Hviding herreds retsbetjentarkiv: Forsk. justitssager 1660—1867, Brøns kirkebog.
6. Ty. Kanc. I.A.: D 194 III (RA.), Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, s. 716.
7. Rinckenæs præstearkiv: B. b. 1, Rinckenæs kirkebog.
8. Glücksborgerarkivet: A.VIII. 57 (RA.).
9. C.III. 5.444; Ny kgl. saml. 2483. 4 to. XXIX, 289 (Kgl. Bibl.).
10. C.III. 5.444.
11. Patenten 1707, 91 f. (RA.).
12. Haderslev amtsarkiv: Bilag til Tyrstrup herreds dekretprotokol; Ty. Kanc. I.A.: D. 72, Conrad Revenlows privatarkiv: A. 3 (RA.).
13. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 VII, Rtk.s tyske ansøgninger: Bon. S. (RA.).
14. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 VII (RA.).
15. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I, s. 87.
16. Haderslev amtsarkiv: Relationsprotokol 1733—35, 274 ff.
17. Overrettens arkiv: 14, læg 3, 23, læg 3 (RA.) A.XVIII. 151 I—II (LA.).
18. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).
19. Ty. Kanc. I.A.: D. 139 I (RA.).
20. Haderslev amtsarkiv: Sager til hovedreglstraturen for Vesteramtet, reskr. fra Ty. Kanc. 1731—40, nr. 55.
21. Ty. Kanc. I.A.: D. 73 VII, Rtk.s tyske ansøgninger: Bon. Schrpdér (RA.), Ernst Møller: Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrtenschule von 1449—1852, s. 45; jvnfr. også Achells i 200 Jahre Schlesw.-Holst. Anzeigen s. 107 ff.

22. Ny kgl. saml. 2083. 4 to. XI, 257 f. (Kgl. Bibl.), C. IV. 63.
23. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).
24. Denne og den flg. tabel er bygget på oplysninger fra kirkebøger, folketællinger, unversitetsmatrikler, fortegnelsen over slesvigske jurister (Personallhist. T. 6. r., I), Ty Kanc.s forestillinger (RA.), forskellige arkivalier og en del slægtshist. litteratur.
25. Denne oversigt omfatter de samme områder som den foregående.
26. Foruden kirkebøger er især benyttet: Bidstrup: Fortegnelse over jyske Retsbetjente (RA.), Schackenborg godsarkiv: pk. 74 og 76 (på Schackenborg), Trøjborg godsarkiv: 48.

ADVOKATER

1. Samml. der Schl.-Holst. gemeinschaftl. Verordn. s. 177.
2. Rtk.s ty. nfd.: B. 53 (RA.), Stemann: Geschichte II, s. 209 f.
3. Rtk.s ty. nfd.: B. 53 (RA.), Kieler Blätter IV, s. 256. Konstitutionen af 1708 havde gyldighed for den storfyrstelige del af Holsten, indtil den blev ophævet ved kancellipatent af 7/8 1827; jvnfr. Falck: Handbuch III. 1, s. 64 f.
4. Abt. 47. 109 (LA.).
5. Ty. Kanc. I.A.: D. 72 (RA.).
6. Ty. Kanc. I.A.: D. 184 (RA.).
7. A.XVIII. 158 (LA.); et tilsvarende reskript for Haderslev amt blev udstedt 24/10 1710 (Haderslev byarkiv: Hadersleblensla I, 519 ff.).
8. Sønderborg byarkiv: II. 10. Advokater og notarer 1710—1867.
9. Falck: Handbuch III. 1, s. 65.
10. Ty. Kane. I.A.: D. 110 V. E., Inländ Reg. 1709, 149—51 (RA.).
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 58 IV (RA.).
12. Sønderborg byarkiv: II. 10.
13. Bürger- und Einwohnerbuch s. 135.
14. Amtmandens indberetning i C. VI. 1. 95 (LA.), magistralens i Tønder byarkiv: Relationsprotokol 1727—37, 552 f. Efter magistralens oplysning var der kun fem advokater.
15. Trykt i Corp. Const. Holsat. I, s. 73 ff. Forarbejdet til ordningen var begyndt allerede i 1737, materialet hertil findes i A.XVIII. 158 og A.II. 138 (LA.).
16. Acta Borussia: Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrh. I, s. 382, 531 f.
17. Palle Rosenkrantz: Prokuratorerne i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede s. 105 ff, 116 f.; jvnfr. også Nicolai Abrahams: Procuratorstanden i Danmark.
18. I Tønder f. eks. til Nic. Frantzen, der var vinskænk, Claus Hestorf, Nic. Jensen (best. 1740), der senere blev borgmester, Lorentz Paulsen, der blev birkefoged i Løgumkloster.
19. Sønderborg byarkiv: II. 10.
20. Chronol. Verzeichniss 1760—70, s. 79 f.
21. Smst. s. 86. Skrivelsen af 31/3 1772 tyder løvrigt på, at bestemmelsen også har været gældende for Sønderborg amt (Sønderborg byarkiv: II. 10).
22. Oplysningerne om studier er især taget fra universitetsmatrikler og fra fortegnelsen over kandidater med slesv. juridisk eksamen (Personallhist. T. 6. r., I).
23. Ty. Kanc. I.A.: D. 194 III (RA.).
24. Hof- og statskalenderen. 12/9 1709 anmodede Kancelliet om at få en fortegnelse over advokater, da man anså det for nyttigt, at en sådan blev oplaget i Hof- og statskalenderen (Haderslev byarkiv: Acta XVIII. II. 3.A. i Haderslev).
25. Sønderborg byarkiv: II. 10, Falck: Handbuch III. 1, s. 05.
26. Sønderborg byarkiv: II. 10.
27. A.XVIII. 158 (LA.); Falcks bemærkninger i Kieler Blätter IV findes s. 257.
28. A.XVIII. 158 (LA.), Ty. Kanc.s forest. 1821, nr. 74 (RA.).
29. Oplysningerne i oversigten er især taget fra kirkebøger, folketællinger, matrik-

ler, fortegnelsen over slesv. jur. kandidater (Personalhist. T. G. r., I), lister i Bürger- und Einwohnerbuch s. 134 f., Achells: Haderslev II, s. 448 f. Desuden forsk. materiale i Ty. Kanes arkiv og byarkiverne, Rtk.s tyske ansøgninger og en del slægtshist. materiale. Man kan regne med, at listen fra 1770 omfatter samtlige advokater. Før den tid kan der være enkelte mangler.

30. Gråsten er medregnet under Åbenrå amt.
31. S. 154 ff.
32. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig I, s. 228 f., Fink i Sdj. årbøger 1943, s. 143—45.
33. F. eks. Møgeltønder tingbog 1669—76, 30 f. og 1706—11, 31.

TOLDEMBEDSMÆND

1. Se især forordningen af 4/9 1804.
2. Rtk.s og Generaltoldkammerets bestallingsprotokoller, Generaltoldkammeret: Diverse tyske bestallinger og konfirmationer (RA.), kirkebøger og folketællinger.

FORSTFOLK

1. C. II. 1. 34.
2. Hof- og statskalenderen 1750.
3. Aug. Niemann: Forststatistik der dänischen Slaaten s. 270 ff.
4. Hof- og statskalenderen.
5. Niemann: anf. sted s. 278—87, A. Oppermann: Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786—1886, s. 73—82. I tiden 1803—19 var der også nogle forstkandidater, der aflagde eksamen ved Rtk. i København (C. S. de Roepstorff: Forstlig Stat. Efterskrift).
6. Abt. 66. 50 (LA.).
7. Abt. 66. 1334 (LA.); jvnfr. Oppermann: anf. sted s. 206—17.
8. Tabellen er udarbejdet på grundlag af oplysninger i Rtk.s tyske bestallingsprotokoller, »Bedleningsprotocolle«, Chr. Knudsens samlinger (Ny kgl. saml. 2083.4 to. i Kgl. Bibl.), kirkebøger, folketællingen 1845, C. S. de Roepstorff: Meddelelser om danske Forstkandidater 1798—1897 samt en del spredt materiale. Tabellen omfatter kun de kgl. forstmænd og de hertugelige på Als. Tønder amt er ikke medtaget, da dette amt kun til tider har haft skovrider, der som regel også var herredsfoged.

POSTMESTRE

1. Fr. Olsen: Det danske Postvæsen indtil dets Overtagelse af Staten 1711, s. 24.
2. Zeitschrift LXXII, s. 262 ff.
3. Fr. Olsen: anf. sted s. 24, 45, 84, 89 f., 97 f., 156 f., 159. Iøvrigt var der også en svensk postforbindelse gennem hertugdømmerne. Rettigheden hertil var blevet tilsikret Sverige ved Brømsbrofreden 1645 (Niels Forsell: Svenska Postverkets historia I, s. 94 ff., H. Hjorth Nielsen: Den svenske Post gennem Danmark og den dansk-norske Post gennem Sverige før 1735). 13/4 1708 blev der udstedt forbud mod forsendelse af breve med den svenske post (Bov sogns ældste kirkebog 134). I Bov sogn nævnes flere svenske postholdere, bl. a. Jakob Jepsen, d. 1788, og Hans Thomsen, d. 1805.
4. C. VI. 1. 51 (LA.); der har dog været postmestre i Tønder før denne tid. (Bürger- und Einwohnerbuch s. 139).
5. Helmut-Blätter aus Nordschleswig 1940, s. 188, Sdj. månedsskrift 1958, s. 217 ff.
6. Om dette og de øvrige nordslesvigske postembeder se Fr. Olsen: Poststyrelsen, Postkontorerne og Postmestrene i Danmark 1624—1924, s. 44, 47, 56, 62 f., 82, 86, 110 f., 114, 119.
7. Sønderborg byarkiv: XXIV. Postsager 1675—1773.
8. A. Niemann: Schlesw.-Holst. Landeskunde I, s. 50 f., Syst. Samml. VIII, s. 145 ff., 149 ff.

9. Niemann: anf. sted s. 660.
10. Sdj. månedsskr. 1958, s. 217.
11. Niemann: anf. sted s. 660.
12. Carstens: Die Stadt Tondern s. 227.
13. Sønderborg byarkiv: XXIV. Postsager 1775—1815.
14. Niemann: anf. sted s. 535.
15. Oplysningen her og i tabellen er hentet fra Fr. Olsen: Den danske Postetat 1624—1927, V. Richter: Danske Postembedsmænd 1750—1900, Bürger- und Einwohnerbuch s. 139, Achelis: Haderslev II, s. 449, Heimat-Blätter aus Nord-schleswig 1940, s. 188—90, Sdj. månedsskr. 1958, s. 217 ff. Desuden er benyttet folketællingen 1845, kirkebøger og forskellig spredt materiale.
16. Privatarkiver: Stemmanniana IV, nr. 710 (RA.).

LÆGER OG KIRURGER

1. F. Wedel: Gilder og Laug i Flensborg s. 135.
2. Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian-Albrechts Universität Kiel s. 198.
3. Robert Huhle: Bogen om Als s. 212.
4. Abt. 42 I. Sanitetskollegiets beretning 1805 (LA.).
5. Åbenrå byarkiv: VII. 86.
6. Patenten 1710, 221 ff., Ty. Kanc. I.A.: D. 191 I (RA.).
7. Bogen om Als s. 217.
8. Kristian Carøe: Bøddel og Kirurg s. 17.
9. Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.).
10. Åbenrå byarkiv: VII. 86, jvnfr. Die Heimat 1951, s. 45 f.
11. Ty. Kanc. I.A.: D. 49 (RA.). Hans Michelsen holdt dog næppe op med sin virksomhed, thi 1760 bevindes det, at en mand fra Borsmark gennem hans forkerte behandling er blevet uskikket til militærtjeneste (Åbenrå amtsarkiv: Landmilitærsager 1758—60, nr. 94).
12. Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. r., III, s. 426.
13. Bogen om Als s. 219 ff.
14. Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian Albrechts Universität Kiel s. 207.
15. Bürger- und Einwohnerbuch s. 133, Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern s. 28, Haderslev byarkiv: XXI. G. 2. Aerzte und Chirurgen (i Haderslev), Achelis: Haderslev II, s. 284 f.
16. A.XVIII. 891 (LA.).
17. En tysk oversættelse af medicinalordningen er trykt Corp. Const. Holsat. I, s. 769 ff.
18. A.XVIII. 888 (LA.); reskriptet er trykt Corp. Const. Holsat. I, s. 783 f.
19. A.XVIII. 884 (LA.). Ang. medicinske disputatser ved universitetet i Kiel blev der givet nærmere bestemmelser i forordningen af 11/5 1798 og 27/3 1801.
20. A.XVIII. 897 (LA.).
21. A.XVIII. 521 og Abt. 47. 129 (LA.).
22. V. Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen II, s. 503.
23. A.XVIII. 521 og Abt. 47. 129 (LA.).
24. Ty. Kanc. I.A.: D. 58 III, 65 II (RA.), Åbenrå amtsarkiv: Politisager 1732—1847, Kr. Carøe: Den danske Lægestand: Doktorer og Licentiatler 1479—1788, Album.
25. Kr. Carøe: anf. sted forordet s. 1.
26. Oversigten er udarbejdet på grundlag af oplysninger i kirkebøger, folketællinger, Patenten (RA.), Kr. Carøe: anf. værk, samme: Den danske Lægestand 1786—1838, Album, Bürger- und Einwohnerbuch s. 133, specialakter i byarkiverne og et spredt trykt og utrykt materiale.
27. Ty. Kanc. I.A.: D. 49 (RA.).

28. Vilhelm Møller-Christensen: Middelalderens Lægekunst i Danmark s. 58 ff., Ugeskrift for Læger 1902, nr. 31—32.
29. Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tønder s. 13 f., Åbenrå byarkiv: VII. 86.
30. F. Wedel: Gilder og Laug i Flensborg s. 135, Patenten 1727, 190 ff. (RA.); Tønder byarkiv: Relationsprotocoll 1727—37, 554—57; Patenten 1710, 221 ff., Ty. Kanc. I.A.: D. 191 I (RA), Åbenrå byarkiv: VII. 80. Ludwig S. Schultz i Løgumkl. flk i 1732 tilladelse til at inde sine lærlinge indskrive i Åbenrå eller Haderslev barberlav (Patenten 1732, 606 f. (RA.), C. V. 1. 115). I Haderslev har der dog vist aldrig været noget barberlav, jvnfr. Achelis: Haderslev II, s. 144.
31. Åbenrå byarkiv: VII. 86; Åbenrå amtsarkiv: Relationsprotokol 1726—27: 1/4 1727.
32. Patenten 1710, 221 ff., 1727, 190 ff. (RA.).
33. Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.).
34. Corp. Const. Holsat. I, s. 843 f.; reskriptet var foranlediget af fysikus Hansen i Glückstadt (A.II. 200. LA.).
35. Corp. Const. Holsat. I, s. 1569.
36. Smst. I, s. 1570.
37. Åbenrå byarkiv: VII. 86; Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.).
38. Haderslev byarkiv: XIX. B. 1. Lavssager i almindelighed 1718—1835 (i Haderslev), Corp. Const. Holsat. I, s. 1653, Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.):
39. Ty. Kanc. I.A.: D. 64 (A.XVII. 870), Patenten 1727, 98 f. (RA.).
40. Corp. Const. Holsat. I, s. 845; endnu 23/3 1756 bestemmes det, at prøven skal aflægges på sædvanlig måde (A.XVIII. 897. LA.).
41. A.XVIII. 897 (LA.), C. Callisen: Promptuarium Juridicum 1750—08, s. 16.
42. Bürger- und Einwohnerbuch s. 61.
43. A.II. 200 (LA.).
44. A.XVIII. 884 (LA.), Ty. Kanc.s forest. 1786 I, 457 ff. Lægetaksterne fra 1/12 1820 giver en udmærket oversigt over, hvilke opgaver almindelige læger, kirurger, barberer og eksaminerede sår-læger samt jordemødre havde.
45. A.XVIII. 884 (LA.).
46. Gordon Norrie: Kirurgisk Akademis Historie 1803—41, s. 203, Kr. Carøe: Det kgl. kirurgiske Akademis Matrikel 1785—1838.
47. Haderslev byarkiv: XXI. G. 2 (i Haderslev). Hans uddannelse var dog næppe helt ringe, eftersom han i 15 år havde været eskadrons-feltskær.
48. Ty. Kanc. I.A.: D. 65 II (RA.). I 1812 oplyste magistraten i Åbenrå, at Hess' to »embedere« var »uddød med ham og ikke påny købt af nogen«; man mente dog, at arvingernes rettligheder burde anerkendes. For at blive barber måtte man enten være medlem af lavet eller have kgl. koncessjon (Åbenrå byarkiv: VII. 86).
49. Instruks for distriktskirurgen i Tønder 16/4 1817 (Chron. Samm.). I Kongeriget begyndte man med provinssalkirurger i 1770'erne (Kr. Carøe: Medicinalordningens Historie s. 80 f.).
50. Kr. Carøe: Den danske Lægestand. Kirurger 1738—1785. Forordet s. 1.
51. Kr. Carøe: Den danske Lægestand 1786—1838. Forordet s. 2, F. L. E. Smith og M. C. F. Curtius Bladt: Den danske Lægestand 4. udg. s. 109, Kr. Carøe: Det kgl. kirurgiske Akademis Matrikel 1785—1838, s. VI ff.
52. Kr. Carøe: Den danske Lægestand. Kirurger 1738—85, Den danske Lægestand 1786—1838 og Det kgl. kirurgiske Akademis Matrikel 1785—1838. Desuden det i note 20 nævnte materiale.

APOTEKERE

1. Ty. Kanc. I.A.: D. 49 (RA.).
2. Th. O. Achelis: Haderslev I, s. 121.
3. E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie II, s. 156.
4. Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte Tønderns s. 18 ff.

5. Achells: Haderslev I, s. 123.
6. Dam og Schæffer: anf. værk I—III. Den nyeste skildring af det slesvigske og holstenske apotekervæsens historie findes i Arnold Habernoll: Die Entwicklung des Apothekenrechts und der privilegierten Apotheken in Schleswig-Holstein, der er fra 1951. I *Schriften zur. Gesch. der Pharmazie in Schleswig-Holstein III*, s. 23 f. er der en oversigt over litteratur vedr. de enkelte apoteker.
7. Corp. Const. Holsat. I, s. 773.
8. Smst. I, s. 784; ang. dette reskripts tilblivelse se s. 95.
9. Oplysningerne er især hentet fra det nævnte værk af Dam og Schæffer, fra Carl A. Jordanlung og Victor L. Seehusen: *Farmaceutisk Stat 1770—1879*, Album og lokal litteratur.
10. Th. O. Achells: Prüflinge der Pharmazie in Schleswig-Holstein 1804—1866. (*Schriften zur. Gesch. d. Pharmazie in Schleswig-Holstein III*).
11. C. P. N. Petersen: *Den danske Medicinal-Lovgivning II*. 1, s. 161.
12. C. P. N. Petersen: anf. sted II. 2, s. 539 f.
13. Oplysningerne i tabellerne er især hentet fra de i note 9 og 10 nævnte værker samt fra kirkebøger og folketællinger m. m.
14. Når tallene for tiden 1751—1800 i denne tabel ikke stemmer med dem i oversigten over apotekernes afstamning, skyldes det, at denne omfatter alle de apotekere, der har virket i denne periode, mens afstamningstabellen kun medtager dem, der i disse år har overtaget et apotek.

OFFICERER

1. Rytteriets og fodfolkets garnisoner fra ca. 1720 (Hærens arkiv), Ludvig Andresen: *Belträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern* s. 81.
2. Chr. Knudsen I, 84, IV, 92 og XV, 65 (Ny kgl. saml. 2683. 4 to. i Kgl. Bibl.). Også i Hostrup sogn lå der soldater (Sdj. månedsskr. 1925, s. 44 ff.).
3. E. Holm: *Danmark-Norges Historie 1660—1720*, I, s. 448. Her som i de flg. oversigter er det ikke klart, om folk fra hertugdømmerne er medregnet til danske eller tyske. Det første er dog det sandsynligste.
4. Krigskancelliets arkiv: *Kongens håndbog* (RA.).
5. Holst. rytterregiments lister 1754—99 og 1800—41 (Hærens arkiv).
6. I 1768 boede der ikke mindre end seks officerer i Åbenrå, som enten var pensioneret eller på ventepenge. Hertil kom to i amtet, vel i Slotsgade (Åbenrå by-arkiv 13 c).
7. Oplysningerne om afstamning er her mere usikre end sædvanlig. Kirkebøgerne oplyser som regel ikke, hvor den pågældende er født, men om hans forældres opholdssted. Ofte var officererne soldatersønner, og soldater var også dengang et ret omflakkende folkefærd, så at sønnen i mange tilfælde sikkert ikke er født på det nævnte opholdssted. Nogen væsentlig betydning for undersøgelsens resultat har dette dog næppe. Anbringelsen i de to tidsgrupper er sket efter dødsåret. Kirkebogsmaterialet er suppleret med oplysninger fra folketællinger, Hirschs store samlinger om danske og norske officerer 1648—1814 (Kgl. Bibl. og RA.), samt forskellig genealogisk litteratur.

OPLYSNING OM BILLEDERNE

Billedet af Otto Kier efter Haderslev-Samfundets årsskrift 1949, af Nicolaus Rübner, Thomas Lorenzen, Carl Heinrich Müller og von Michelsen efter Harmonien 1799—1949. Clicheerne hertil er venligst udlånt af Haderslev-Samfundet og af bladet Dannevirke. Billedet af S. W. S. von Eggers er taget efter H. K. Eggers: *Geschichte des Geschlechtes Eggers*. Billedet af P. B. Carstens er fra Kgl. Bibl., af apoteker Zeise fra Rådhuset i Haderslev, mens malerierne af Stemann, Møstling og F. W. Wedel samt silhouetten af U. A. Holstein findes på Frederiksborg Museet.